

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: «Емоційно-оцінний вимір часової перспективи життєдіяльності
вимушено переміщених осіб»

Студентки 2 курсу групи ЗПС-61
другого (магістерського) рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми «Психологія»
за спеціальністю 053 – ПСИХОЛОГІЯ
Інні СОЛОМАЩУК

Керівник: д. психол. н., проф.
Віктор ПЛОХІХ

Чотирьохрівнева шкала оцінювання _____
Кількість балів: _____

Члени комісії _____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)
_____	_____
(підпис)	(прізвище та ініціали)

м. Харків – 2023 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПИТАННЯ ЕМОЦІЙНО-ОЦІННОГО ВИМІРУ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	6
1.1. Визначення поняття часової перспективи	6
1.2. Особливості емоційної сфери особистості в умовах вимушеного переміщення.....	13
Висновки до розділу I	19
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО- ОЦІННОГО ВИМІРУ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	21
2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки.....	21
2.2. Опис методів дослідження	22
Висновки до розділу II.....	27
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ОЦІННОГО ВИМІРУ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	29
3.1. Дослідження часової перспективи та компетентності у часі вимушено переміщених осіб	29
3.2. Дослідження емоційних станів вимушено переміщених осіб.....	32
3.3. Визначення особливостей емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб	44
Висновки до розділу III	57
ВИСНОВКИ.....	60
ЛІТЕРАТУРА.....	63

ВСТУП

Актуальність проблеми. Станом на другу половину 2023 року 8,3 мільйона українців через війну стали вимушено переміщеними особами, – що в масштабах всієї держави слід визначати як надкритичний показник депопуляції.

Безумовно, зазначений процес є вкрай негативним у демографічному аспекті існування українського суспільства. Проте, не менш вагомим є і психологічний бік зазначеної проблеми.

Так, якщо узагальнено розглядати особливості поточного вимушеного переміщення, слід мати на увазі цілу низку чинників, що мають потенціал для здійснення значного впливу на психологічні структури особистості: залишення звичного середовища, відчуття невизначеності, тривога, необхідність адаптації до нових умов (в тому числі соціокультурних), розрив старих і утворення нових соціальних зв'язків тощо.

Враховуючи це, очевидно, що у вимушено переміщених осіб значною мірою може викривлятися у негативний бік уявлення про власні перспективи, і це, в свою чергу, неодмінно спричинятиме низку від'ємних переживань. Нажаль, на сьогоднішній день досліджень, пов'язаних з означеною проблемою, вкрай мало. Наразі вивчається: соціальне самопочуття вимушено переміщених осіб (Н. Коваліско, С. Бубняк), їхня часова перспектива у зв'язку з мотивацією щодо майбутнього (В. Діброва), емоційні стани (О. Семікіна, В. Федченко, І. Явдак та інші), психологічні особливості у загальному розумінні (З. Спринська) тощо. Проте більш-менш вагомих досліджень, присвячених саме емоційно-оцінному виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб, що визначені нами як вкрай важливі в контексті вивчення психологічних особливостей даної соціальної категорії, наразі немає. Отже, в рамках даної роботи ми спробуємо заповнити цей пропуск.

Мета дослідження: емпірично визначити особливості емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб.

Об'єкт дослідження: часова перспектива життєдіяльності особистості.

Предмет дослідження: емоційно-оцінний вимір часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб.

Завдання дослідження:

1) Здійснити теоретичний аналіз питання емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб.

2) Розробити програму та визначити методичне забезпечення емпіричного дослідження емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб.

3) Емпірично встановити особливості організації часової перспективи та емоційних станів вимушено переміщених осіб.

4) Визначити особливості зв'язку організації часової перспективи та емоційних станів вимушено переміщених осіб.

Методики:

1. Методика дослідження часової перспективи Ф. Зімбардо, адаптація на українську мову – О. Сенік.

2. Шкала «Компетентність у часі» (Самоактуалізаційний тест Е. Шострома), адаптація Н. Кошель.

3. Тест емоційного інтелекту Н. Холла (в адаптації Ю. Мединської).

4. Шкала диференційних емоцій К. Ізарда (в адаптації А. Леонової).

5. Шкала реактивної та особистісної тривоги Ч. Спілбергера (в адаптації С. Боднар).

6. Фрайбурзький особистісний опитувальник (в адаптації І. Красильникова).

7. Методика діагностики рівня соціальної фрустрації Л. Вассермана (в адаптації А. Куневич).

Методи статистичної обробки даних:

- Для вивчення виразності показників часової перспективи та емоційної сфери – описові статистики;
- Для порівняння категорій досліджуваної вибірки – метод Манна-Уїтні;
- Для пошуку взаємозв'язку показників часової перспективи та емоційної сфери – кореляційний аналіз Спірмена;
- Для класифікації досліджуваних на основі ставлення до майбутнього – кластерний аналіз методом к-середніх;
- Для виявлення рівномірності розподілу показників виразності базових емоцій – Хі-квадрат (критерій Фрідмана).

Гіпотеза. У вимушено переміщених осіб має спостерігатися виразний зв'язок негативних емоцій з фаталістичним сприйняттям сьогодення та труднощами в орієнтуванні на майбутнє; а також – зв'язок компетентності у часі та емоцій позитивного спектру.

Вибірка. У дослідженні взяли участь 68 респондентів, які є вимушено переміщеними особами, що знаходяться за межами України. Серед них – 53 жінки та 15 чоловіків. Вік досліджуваних – в межах 23-35 років (середнє – 29,24; ст. відх. – 2,74). 64 особи проживають на території Євросоюзу (Ірландія, Німеччина, Фінляндія, Польща, Чехія); 4 – у Північній Америці (3 – у Сполучених Штатах, 1 – у Канаді).

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПИТАННЯ ЕМОЦІЙНО-ОЦІННОГО ВИМІРУ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1.1. Визначення поняття часової перспективи

Перш ніж переходити до аналізу питання емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності, розглянемо, що являє собою феномен часової перспективи в цілому.

З давніх часів проблема ставлення людини до власного минулого, сьогодення і майбутнього викликала інтерес науковців в рамках філософії, релігієзнавства, психології та ряду інших наук. Проте перші науково-обґрунтовані погляди на проблему часової перспективи прийнято пов'язувати з К. Левіном у першій половині XX століття. Критикуючи ідеї популярного на той час біхевіоризму, дослідник наполягав на тому, що поведінка людини залежить не тільки і не стільки від поточних зовнішніх стимулів, як від її спогадів, надій, сформованих на основі досвіду установок, – тобто, феноменів, що виходять далеко за межі ситуації «тут-і-тепер». З огляду на це, К. Левін пропонує термін часової перспективи для позначення системи актуальних уявлень особистості про власне майбутнє і минуле, і даний феномен достатньо ретельно був вивчений автором. Зокрема, було показано, що з плином життєвого часу зазначена перспектива розширюється. Мова йде про те, що чим старшою стає людина, тим більше проявляється в неї здатність до віддаленого планування та спроможність до глибокої рефлексії свого минулого досвіду. Також К. Левін визначив, що в ході онтогенезу відбувається зростання диференціації реальності та фантазій щодо уявлення людини про власне майбутнє. Крім того, до здобутків вченого слід відносити і розробку питання одиниць часових перспектив, які, на його думку, мають визначатися масштабом життєвих ситуацій і спрямовуватися на визначення кордонів психологічного «поля» у поточному моменті [43].

В. Франкл запропонував використовувати термін «часова перспектива» як цілісний теоретичний конструкт. Визначення Франкла було подібним до того, що пропонував К. Левін, за виключенням моменту, що перший у поняття часової перспективи вкладав не просто сукупність уявлень, а цілу систему інтерпретацій власного психологічного минулого і майбутнього особистості. Відповідно до уявлень В. Франкла, одним з найголовніших чинників, що визначає формування часових перспектив, є система ціннісних орієнтацій людини. При цьому часові перспективи дослідник визначає як багатовимірний феномен, підкреслюючи, що його різновидів в межах однієї особистості може бути стільки ж, скільки сторін життя в цій особистості репрезентовано [32].

У. Джеймс у визначенні поняття часових перспектив робив наголос на його когнітивній складовій. Дослідник виходив з положення, що життя людини являє собою багатоскладовий потік, частинами якого є минуле, сьогодення і майбутнє. Джеймс відзначав, що часова перспектива являє собою певний набір знань про ті частини потоку, що не є пов'язаними із сьогоденням (наближені чи віддалені); проте ці знання обов'язково взаємодіють з уявленнями про поточний момент [39].

Так само з позицій когнітивної обумовленості розглядав феномен часових перспектив К. Леннінгс. Автор наполягав на тому, що часові перспективи є продуктом когнітивної реакції на сигнали з боку емоційної сфери: в особистості формується певне емоційне ставлення до уявних часових зон (минуле, сьогодення та майбутнє), в рамках якого ця особистість ухвалює рішення про спрямування власної активності до певного темпорального аспекту [42].

П. Фресс зазначав, що часові перспективи мають не моноекторний, а багатовимірний вигляд. То ж, дослідником було запропоновано термін «часовий кругозір», який визначався ним як інтегральний комплекс, що вказує

на розвиток сформованих в ході соціальної діяльності особистісних часових уявлень [29].

Л. Франк вказував на феномен часової перспективи з метою підкреслення принципу взаємообумовлення минулого, сьогодення та майбутнього у поведінці та свідомості людини, при цьому відзначаючи культурну детермінацію даного явища [31].

Значний сплеск інтересу до категорії часової перспективи пов'язаний з ім'ям Ж. Нюттена, який визначав її як певну мотиваційну систему. Автор виходив з того, що часова перспектива не може являти собою абстрактне поняття часу, або визначений наперед порожній простір; це – в першу чергу, явище, що визначається змістом, – так як виключно локалізовані у часі змістовні об'єкти здатні до формування темпоральних зон, і тільки вони владні визначати протяжність та насиченість цих зон [45].

Ж. Нюттен запропонував ввести три різні категорії психологічного часу, які можуть визначати часову перспективу. По-перше, це – безпосередньо сама часова перспектива як феномен, наділений низкою характеристик: глибиною, протяжністю, мірою структурованості та ступенем реалістичності. По-друге, – часова установка, – негативне або позитивне налаштування індивіда на власне сьогодення, майбутнє або минуле. Нарешті, – по-третє, – часова орієнтація, тобто, категорія, що визначає поведінкову спрямованість індивіда на об'єкти, що локалізовані у сьогоденні, минулому чи майбутньому. При цьому вся система, що формується на основі зазначених складових, визначаючи часову перспективу загалом, на думку Ж. Нюттена, ґрунтується на подіях та об'єктах, що існують виключно на когнітивному рівні активності людини [44].

Науковець відзначав, що усі події, що відбувалися з особистістю протягом життя, в нормі є пов'язаними з часом, в який вони траплялися, – отже, дані події включаються до особистісної ментальної репрезентації в комплексі з притаманною для них просторово-часовою локалізацією. У зв'язку з цим

Нюттен вводить поняття «темпоральних маркерів», позначаючи ними орієнтири, за якими людина може визначити, в який саме часовий проміжок траплялася та чи інша подія. На думку дослідника, темпоральні маркери можуть вільно розташовуватися на ближчому або більш віддаленому відрізку часової перспективи; але головною їхньою особливістю є те, що у вимірах як минулого, так і майбутнього, темпоральні маркери є неодмінно пов'язаними з поточною реалізацією подій у сьогоденні [45].

Щоб більш наочно продемонструвати особливості функціонування часової перспективи, Ж. Нюттен проводить паралель між нею та перспективою просторовою, відзначаючи, що в рамках останньої зі зменшенням відстані між об'єктом та людиною зростають можливості його (об'єкта) сприйняття, в той час як в темпоральному аспекті подібне варіювання відбувається схожим чином, але вже не через зміну в одиницях довжини, а через переміщення прив'язки до інтервалів часу, які можуть бути відчуті людиною на основі проживання фіксованої в її досвіді послідовності подій. Отже, як і в просторовій перспективі, у перспективі часовій збільшення віддаленості до події призводить до зменшення її реалістичності у сприйнятті особистості, і, відповідно, до зниження впливу на її поведінку. Але, на думку дослідника, існують два фактори, які роблять часову перспективу значною мірою відмінною від просторової. Перший – значна вагомість активності особистості в ході орієнтації в межах часової перспективи; другий – значущість в ній інструментальних зв'язків між об'єктами [44].

Дж. Хурнет ретельно дослідив структурну організацію часової перспективи і дійшов висновку, що її побудова детермінується на основі взаємодії двох аспектів функціонування особистості: когнітивного та поведінкового. Внаслідок цього слід виділяти наступні рівні структурної побудови часової перспективи:

1. Фантастичний зміст – об'єкти, що розташовуються на відрізку часової перспективи, які сформовані із застосуванням уяви як когнітивного процесу.

2. Особистісний когнітивний зміст – безпосередні події, які репрезентуються у досвіді, відбуваються у теперішньому, або плануються у майбутньому.

3. Особистісний динамічний зміст – сюди Хурнет відносить плани, очікування та бажання, що визначають відношення до об'єктів часової перспективи.

4. Позаособистісний зміст – соціальні та історичні події.

5. Реальна поведінка – вчинки, які визначають відношення особистості до власної часової перспективи [37].

В. Ленс, як і Нюттен, визнавав першочерговість мотиваційного аспекту у визначенні часової перспективи, говорячи, що остання знаходить свій початок в полі мотиваційних феноменів; являє собою результат мотиваційно-цільової установки; та є чинником, що впливає на процес досягнення мети. При цьому автор власні дослідницькі зусилля спрямував здебільшого на вивчення перспективи майбутнього, в якій, на його думку, слід виділяти два аспекти: когнітивний (який дозволяє передбачати, прогнозувати та моделювати віддалену перспективу) та динамічний (який надає перспективним цілям валентності) [45].

Так само акцент на майбутньому у вивченні часової перспективи є притаманним роботам таких дослідників, як Т. Гісме та З. Залескі. Гісме говорив про те, що спрямованість на майбутнє є нічим іншим, як особистісною характеристикою, що базується на когнітивно-аналітичній роботі, головною метою якої є передбачення майбутнього, його структурування, розробка планів і т.д [34]. Залескі таку спрямованість на прийдешню перспективу називав «особистісним майбутнім», наділяючи її функціями орієнтації на можливості, знову-таки, передбачення, та побудови планів [52].

Значний внесок у вивчення феномену часової перспективи вніс Ф. Зімбардо. На думку автора, зазначене явище слід визначати як одну з найголовніших складових психологічного часу, що ґрунтується на когнітивних процесах, які розподіляють ментальний простір особистості на часові виміри сьогодення, майбутнього та минулого. В рамках розробки теоретичної моделі часової перспективи Зімбардо пропонує її тривимірну концепцію, наполягаючи на виділенні емоційного (емоційне відношення до подій та об'єктів, що знаходяться на векторі перспективи), когнітивного (пізнання та аналіз зазначених подій та об'єктів) та соціального (все, що стосується особистісної та міжособистісної активності людини) компонентів.

Зімбардо відзначав, що особливості формування часових перспектив детермінується цілою низкою чинників, але особливе місце серед них він відводив тим, що засновані на механізмах соціалізації (освіта, соціально-економічна ситуація, релігійна спрямованість, культурні цінності, специфіка інституту сім'ї тощо).

Важливим моментом у концепції часової перспективи Зімбардо є виділення особливих, специфічних параметрів в рамках кожного з часових вимірів. Так, дослідником було відзначено, що для категорії минулого характерні такі аспекти ставлення до нього, як негативний (сприйняття минулих подій як відразних та неприємних), або позитивний (ностальгія за подіями, що пройшли; приємні спогади); щодо теперішнього – мова йде про його сприйняття або у гедоністичному (поцінування поточної насолоди миттю), або у фаталістичному (зневіра щодо можливості змін за рахунок власних зусиль; орієнтація на долю) ключі. Нарешті, майбутнє, на думку автора, може визначатися лише в рамках одного аспекту – загальної орієнтації на майбутнє, яка визначається на основі наявності або відсутності у прийдешній перспективі планів і цілей, а також – на основі особливостей поведінки, що спрямовується на реалізацію зазначених планів та цілей [53].

У сучасній вітчизняній психології В.В. Плохих доволі ретельно дослідив феномен часової перспективи. Зокрема, автор встановив, що органічність, узгодженість та позитивність даного явища значною мірою визначає копінг-поведінку [17], психологічні захисти [18], та загалом ефективність особистісного функціонування [46; 47].

У дослідженнях Л.М. Яворовської та Т.І. Коноплянко показано, що часова перспектива особистості у юнацькому віці ще не є достатньо збалансованою [22], що цілком узгоджується зі згаданими вище ідеями К. Левіна щодо неможливості одномоментного, спонтанного набуття людиною зрілої часової перспективи на початкових етапах онтогенезу [43].

К. Паворозник емпірично довів, що збалансованість часової перспективи пов'язана зі здатністю займати метапозицію в темпоральному полі власного життя та розвинуеною здатністю до життєтворчого прояву активності [19].

З огляду на те, що в рамках нашої роботи заплановано аналіз часової перспективи осіб, що опинилися у фруструючій ситуації (до якої, безумовно, слід відносити вимушене переміщення), доволі доречним є звернення до досліджень В. Кушнерова, який вивчав часову перспективу військових. Автор дійшов висновку, що у зазначених осіб домінує орієнтація на майбутнє. Проте, хоча більшість з них має збалансовану часову перспективу, орієнтація на негативне минуле і фаталістичне теперішнє є доволі відчутною, що викликає ризик формування цілої низки психологічних проблем [10].

Отже, нами розглянутий феномен часової перспективи, і, узагальнивши аналізований матеріал, слід відзначити, що зазначене поняття є вкрай складним та комплексним. В рамках концепцій різних авторів існує низка відмінностей у баченні основоположних принципів структурної та динамічної організації часової перспективи, критеріїв виділення її складових, розстановки акцентів тощо. Тим не менш, на основі узагальнення, цілком можливо визначити часову перспективу як засновану на емоційних, когнітивних та

соціальних процесах систему уявлень особистості про власне майбутнє, яке формується з урахуванням минулих подій, та подій сьогодення.

На цьому аналіз явища часової перспективи ми завершуємо і приступаємо до розгляду наступної категорії, що досліджується в рамках нашої роботи – емоційну сферу особистості в умовах вимушеного переміщення.

1.2. Особливості емоційної сфери особистості в умовах вимушеного переміщення

Перед тим, як приступати до конкретизованого аналізу емоційної сфери особистості в умовах вимушеного переміщення, розглянемо, що являє собою емоційна сфера загалом.

Проблема вивчення емоцій цікавила науковців з давніх часів; і, забігаючи наперед, слід сказати, що даний феномен інтерпретувався досить неоднозначно в рамках різних підходів. Так, у давньогрецькому науковому дуалізмі вчені прагнули представити емоції та пристрасті як полюси дихотомічних діад, які протистоять, відповідно, когніціям (тобто, сукупності процесів пізнання та мислення) та розуму (здатності до раціональної діяльності). Розробляючи зазначену проблему у вказаному ключі, Платон і Сократ вказували на все, що має емоційну природу, як на руйнівний елемент, над яким стоїть просвітлений розум, покликання якого – приборкувати емоції, обмежуючи їхню руйнівну дію. Зазначені філософи заперечували існування будь-якого позитивного аспекту в емоціях, наполягаючи на тому, що людина під їхнім впливом може бути взагалі нездатною до самовладання та проявляти безглуздя; що з емоціями слід боротися і, докладаючи всі можливі зусилля, відкидати їх [21].

Згодом вчені почали визнавати, що в емоції слід визнавати як цілком прийнятне явище. Зокрема, Аристотель говорив про те, що за умови збалансованого відношення емоцій та когніцій людина владна поводити себе повністю адекватно [8].

З плином історії психології, з розвитком методів психологічної науки, науковці розпочали говорити не просто про емоції як про цілком природне явище, а про те, що в ньому є ціла низка позитивних аспектів. Так, Р. Декарт виділив в емоціях допоміжну функцію оцінювання навколишньої дійсності, яке формується на основі взаємодії з вищими розумовими процесами, представленими у душі [24].

Ч. Дарвін дійшов висновку, що емоції, маючи тваринну природу, в якості основної функції несуть сигналізування про особливості фізіологічних станів індивіда [28]. У схожому ключі трактували емоції Джеймс [40], Кеннон [27] та Ланге [26].

Поступово теорії емоцій почали набувати все більш складного характеру. Наприклад, В. Вундтом була запропонована тривимірна модель даного феномену, яка передбачала репрезентацію усіх емоційних проявів за такими дихотомічними параметрами, як невдоволення/задоволення, напруга/розслаблення та збудження/спокій [51].

Згідно з З. Фрейдом, природа емоцій базується на боротьбі між інстинктами, що проявляються через «Ід», та сумлінністю, що репрезентується в «Супер-его». На думку автора, чим вищою є інтенсивність інстинкту; чим важче «Супер-его» його опановувати, – тим виразніше буде проявлятися спровокована ним емоція [33].

Д. Хебб визначав емоції як ключову основу ефективності діяльності. В ході аналізу особливостей співвідношення інтенсивності емоційних проявів та продуктивності особистісної активності дослідник дійшов висновку, що зазначена функція цілком підкорюється закону нормального розподілу, де певний оптимум ефективності знаходиться посередині всього діапазону інтенсивності емоцій. Тобто, для найбільш оптимального функціонування у людини емоції мають виявлятися на певному помірному рівні, – з одного боку, забезпечуючи психологічний тонус для здійснення діяльності, а, з іншого, – не

заважаючи цій діяльності надмірною інтенсивністю, яка здатна затьмарювати більшість раціональних устремлінь особистості [36].

Двадцяте сторіччя ознаменувало собою сплеск дослідницького інтересу до емоцій як до диференціального явища. Так, К. Бріджес запропоновано розглядати емоційну сферу особистості в двох аспектах: недиференційованому, – тобто, коли емоція не є конкретизованою, не має більш-менш визначеної спрямованості, не дивлячись на величину її заряду; та диференційованому, – при якому в емоцію вкладено конкретний зміст. При цьому дослідник не просто запропонував зазначені два виміри, а й вказав на те, що для них характерна послідовна репрезентація в ході онтогенезу людини. Так, від народження кожен індивід вже наділений здатністю до прояву недиференційованих емоцій; диференційованості же вони набувають лише з розвитком життєдіяльності, – коли емоції починають перетворюватися у специфічні змістовні форми [25].

Однією з найбільш популярних на сьогоднішній день теорій, що пояснюють емоційну сферу особистості, є теорія диференціальних емоцій, яка взяла свій початок у працях С. Томкінса [50], та отримала розвиток в ідеях К. Ізарда [38]. Відповідно до теорії, усі емоції формуються на емоційно-мотиваційному підґрунті, утворюючи підстави для детермінації особливостей зовнішньої та внутрішньої активності індивіда. К. Ізард говорив про те, що емоції людини слід диференціювати, в залежності від ступеня унікальності прояву зазначеного механізму; і дослідником було запропоновано десять таких унікальних параметрів, на основі яких він виділив так звані базові емоції: горе; подив; сором; інтерес; огида; зневага; радість; гнів; вина та страх [38].

Важливість емоційної сфери у житті людини була значною мірою підкреслена прибічниками концепції емоційного інтелекту, які стверджували, що без здатності до розпізнання емоцій та мотивації інших, без спроможності керувати власними емоціями, без емоційної обізнаності, – виживання індивіда було б неможливим. Такої позиції додержувалася ціла низка відомих

психологів – вже згаданий вище Ч. Дарвін [28], Н. Холл [35], К. Штайнер [49] та інші.

Ми вважаємо, що в рамках мети нашої роботи проведеного короткого аналізу достатньо для того, щоб сформулювати уявлення про сутність емоційної сфери особистості. Як ми могли бачити, – дана сфера являє собою вкрай складний феномен, який охоплює всі аспекти функціонування людини на емоційному рівні: емоційні реакції, власне емоції, почуття, афекти, настрої, емоційний інтелект тощо.

Щодо специфіки емоційної сфери особистості в умовах вимушеного переміщення, – на сьогоднішній день історія вивчення даної проблематики є набагато меншою, ніж історія досліджень емоційної сфери загалом. Тим не менш, наразі існують досить показові роботи, які здатні вказати на цілу низку особливостей за вказаними питанням. Зокрема, Б. Лазоренко підкреслював, що вимушене переміщення з високою долею імовірності може бути пов'язане з розладами адаптивності, посттравматичними станами, порушеннями поведінкової регуляції та погіршенням якості життя [11].

Я. Зелінська так само вказувала на те, що психологічний фон вимушено переміщених осіб характеризується сильною дезадаптивністю, – в першу чергу, в соціальному аспекті. Крім того, дослідниця говорила про значну особистісну дезінтегрованість мимовільних переселенців, що знаходить своє вираження у відчуженості, сприйнятті дійсності як чужої, несправедливої та ворожої, загальній специфічності світосприйняття, пригніченості багатьох психічних функцій, неадекватності настрою, нарощуванні песимістичності, неспокою, тривожності, розмитті або значній втраті перспективи та зниженні соціальної активності.

Також авторка відзначила, що емоційний стан вимушених переселенців набагато більшою мірою детермінується особливостями перебування у новому середовищі, ніж подіями, що призвели до міграції. Особливу увагу Я. Зелінська приділяла емоційному аспекту образу «Я»

вимушених переселенців, відзначаючи, що саме даний феномен піддається найбільшому впливу з боку особливих умов, в яких опинилися дані особи; і що саме дане психологічне явище є критично важливим для ефективної адаптації до нових соціокультурних параметрів [7].

О. Богучарова та Н. Ткаченко вказували на значну небезпеку для емоційної стабільності і відчуття психологічної захищеності вимушених переселенців, що йде від невиразності усвідомленості власної активної соціальної ролі у новому середовищі. Автори відзначали, що вказана суспільна фрустрація сильно ускладнює вираз адекватних емоцій зазначених осіб, і призводить до домінування негативних емоцій [2].

У дослідженнях А. Львовської розглядалися психологічні особливості осіб, що були вимушені вдатися до переміщення. На основі емпіричних результатів дослідниця дійшла висновку, що для вимушених переселенців є характерним: відчуття втрати здоров'я (причому, даний феномен спостерігався не обов'язково у випадках безпосереднього відчуття впливу негативних чинників на фізіологічному рівні), віддання переваги позиції жертви в рамках міжособистісної взаємодії, прояв симптому «власної винятковості» (підкреслення свого важкого становища, його демонстративна презентація оточуючим), безпорадність, почуття втраченого майбутнього, синдром «евакуації» (або синдром провини вцілілого) тощо [12].

Д. Мальчикова з колегами наполягали на тому, що основні емоційні проблеми вимушених переселенців пов'язані з процесами адаптації та із ускладненням у задоволенні низки потреб як початкових (фінансові, житлові, побутові), так і вищих (психологічні, професійні) рівнів. При цьому дослідники звернули увагу на гендерний аспект зазначеного питання, виявивши, що серед вказаних осіб жінки характеризуються виразнішою соціальною відповідальністю, ніж чоловіки [13].

А. Гуляєва відстежувала психологічні зміни вимушених переселенців ще з самого початку війни на Донбасі. Так, у 2014-му році дослідниця виявила,

що в даних осіб значного викривлення зазнають мотиваційна, емоційна, комунікативна, когнітивна та поведінкова сфери. При цьому авторка встановила, що у вимушено переміщених осіб відбувається значна диференціація уявлень про власні соціальні стереотипи та стереотипи спільності, до якої вони мігрували. Також А. Гуляєвою підкреслювалося те, що перебування в умовах вимушеного переміщення через бойові дії неодмінно пов'язане з депресивними станами, фобіями та психотравматизацією, що проявляється у розладах сну, суїцидальних думках та тривозі [6].

С. Прейб зі співавторами виявили, що у вимушено переміщених через війну осіб відзначається збільшення тривалості психологічних симптомів через травматичні події, тривожність та низка параноїдальних проявів [48].

О. Новікова та Л. Шамілева дійшли висновку, що значної негативізації емоційна сфера вимушено переміщених осіб може зазнавати через чинники, що викликають відчуття соціальної несправедливості, – зокрема, мова може йти про нижчий у порівнянні з місцевими мешканцями рівень матеріального забезпечення, соціальної безпеки, включення (інтеграції) у суспільне життя [15].

Ми схилиємося до думки, що саме по собі переміщення (переселення, – мається на увазі усвідомлене та добровільне) не є чинником, який обов'язково пов'язаний виключно з негативними наслідками для емоційної сфери. Безумовно, воно має обов'язково стосуватися певних моментів, спричинених труднощами в адаптації до нових умов. Проте, якщо розглядати його в світлі зазначеної добровільності та усвідомленості, очевидно, в ньому має визначатися і низка позитивних тенденцій (наприклад, прагнення до розвитку, соціальний інтерес тощо). Але, в нашому випадку в жодній з аналізованих робіт таких позитивних тенденцій не виявлено, що ми схильні однозначно пояснювати вимушеністю міграції.

При цьому, у вказану вимушеність можна вкладати не тільки безпосередню безвихідність щодо рішення про полишення власного будинку та

звичного оточення. Тут, на наш погляд, слід говорити і про відсутність попередньої внутрішньої психологічної роботи щодо формування готовності стосовно рішення про переїзд; і про невизначеність щодо терміну (а часто й щодо місця, або щодо уявлень про соціокультурне середовище) перебування у переміщенні (невизначеність будь-якого характеру в багатьох випадках може значною мірою призводити до виникнення емоційного дискомфорту); і часто екстремальні умови, в яких ухвалюється рішення про полишення звичного середовища (особливо якщо мати на увазі умови бойових дій, для яких характерне відчуття значної небезпеки для власного життя і здоров'я, а також – для життя і здоров'я рідних і близьких, з якими часто в умовах необхідності полишати зону військового конфлікту виникає необхідність координувати процес переміщення), і внутрішній супротив подіям, що йдуть ззовні, без урахування волі самої людини тощо.

Отже, нами розглянуті дослідження, присвячені вивченню особливостей емоційної сфери особистості в умовах вимушеного переміщення. Якщо підсумувати наведений вище матеріал, слід відзначити, що вимушене переміщення несе доволі негативний вплив на емоційну складову людини. Він може проявлятися через посттравматичні стани, дезінтегрованість, емоційну відчуженість, пригніченість психічних функцій, що засновуються на емоційному підґрунті, неадекватність настрою, нарощування песимістичності, неспокій, тривожність, зниження емоційної стабільності, безпорадність, синдром провини вцілілого, депресивні стани, фобії, тощо.

Висновки до розділу I

На основі проведеного теоретичного аналізу проблеми емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб ми можемо зробити наступні висновки:

1. Поняття часової перспективи є вкрай складним та комплексним. В рамках концепцій різних авторів існує низка відмінностей у баченні

основоположних принципів її структурної та динамічної організації, критеріїв виділення її складових, розстановки акцентів тощо. Тим не менш, на основі узагальнення, цілком можливо визначити часову перспективу як засновану на емоційних, когнітивних та соціальних процесах систему уявлень особистості про власне майбутнє, які формуються з урахуванням минулих подій, та подій сьогодення.

2. Емоційна сфера являє собою багаторівневу систему, яка охоплює всі аспекти функціонування людини на емоційному рівні: емоційні реакції, власне емоції, почуття, афекти, настрої, емоційний інтелект тощо. Даний феномен наділений низкою функцій, зокрема, спонукальною, сигнальною, оцінною тощо, завдяки чому емоційна сфера надзвичайно чутливо реагує на потрапляння людини екстремальних умов; це знаходить своє відображення у пригніченні емоційного фону, зростанні тривоги, активізації емоцій негативного спектру і т.д.

3. Вимушене переміщення несе доволі негативний вплив на емоційну складову людини. Він може проявлятися через посттравматичні стани, дезінтегрованість, емоційну відчуженість, пригніченість психічних функцій, що засновуються на емоційному підґрунті, неадекватність настрою, нарощування песимістичності, неспокій, тривожність, зниження емоційної стабільності, безпорадність, синдром провини вцілілого, депресивні стани, фобії, тощо.

РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ОЦІННОГО ВИМІРУ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки

Мета дослідження: емпірично визначити особливості емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб.

Завдання емпіричного дослідження: 1) Розробити програму та визначити методичне забезпечення емпіричного дослідження емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб.

2) Емпірично встановити особливості організації часової перспективи та емоційних станів вимушено переміщених осіб.

3) Визначити особливості зв'язку організації часової перспективи та емоційних станів вимушено переміщених осіб.

В результаті проведення емпіричного дослідження ми очікуємо, що у вимушено переміщених осіб має спостерігатися виразний зв'язок негативних емоцій з фаталістичним сприйняттям сьогодення та небажанням орієнтуватися на майбутнє. Також ми припускаємо наявність у даних осіб зв'язку компетентності у часі та емоцій позитивного спектру.

У дослідженні взяли участь 68 респондентів, які є вимушено переміщеними особами, що знаходяться за межами України. Серед них – 53 жінки та 15 чоловіків. Вік досліджуваних – в межах 23-35 років (середнє – 29,24; ст. відх. – 2,74). 64 особи проживають на території Євросоюзу (Ірландія, Німеччина, Фінляндія, Польща, Чехія); 4 – у Північній Америці (3 – у Сполучених Штатах, 1 – у Канаді).

Досліджувані покинули домівки у період з лютого по травень 2022 року. На сьогоднішній день вони мешкають у житлі, наданому за програмами допомоги біженцям вказаних вище країн.

Аналіз умов, в яких проживали досліджувані, що здійснювався до початку основного психодіагностичного дослідження, дозволив зробити

наступні висновки: 1) У 51 особи після здійснення вимушеного переміщення умови проживання (доступний житловий простір, зручність приміщення, можливість організації персонального простору тощо) погіршилися; у 10 осіб вони лишилися незмінними; і лише 7 осіб відзначили покращення житлових умов. 2) У 47 досліджуваних погіршилося матеріальне становище; у 15 – лишилося незмінним; у 6 – покращилося. 3) 59 осіб мали виразне бажання змінити умови свого проживання в умовах вимушеного переміщення; 9 – вказали думку про відсутність необхідності змінення цих умов. 4) 8 досліджуваних в якості основної причини неможливості повернення до України вказали повністю зруйноване там житло; 5 – пошкоджене житло; 34 – пряму небезпеку через те, що їхнє житло знаходиться у прифронтовій зоні; 21 – нестабільність ситуації в Україні.

2.2. Опис методів дослідження

В ході опрацювання теоретичного розділу нами було встановлено, що часова перспектива – це заснована на емоційних, когнітивних та соціальних процесах система уявлень особистості про власне майбутнє, які формуються з урахуванням минулих подій, та подій сьогодення. Виходячи з даного визначення, і, враховуючи те, що в рамках нашої роботи ми плануємо зосередитися на емоційно-оцінному вимірі часової перспективи, відзначимо, що психодіагностичний інструментарій, спрямований на вирішення завдань емпіричного дослідження, має бути представлений в двох аспектах: 1) емоційна складова, що безпосередньо визначає особливості взаємодії особистості з часовим виміром; 2) компонент, що може репрезентувати супровідні емоційні феномени, які вказують на стани особистості в процесі формування часової перспективи.

В рамках першого аспекту було залучено методику дослідження часової перспективи Ф. Зімбардо та Шкалу «Компетентність у часі» з Самоактуалізаційного тесту Е. Шострома. В даному випадку методика Зімбардо виступає в якості одного з найбільш ефективних інструментів для дослідження системи відношень особистості до часового континууму (що як

раз і становить основу емоційно-оцінного аспекту сприйняття перспективи). В свою чергу, Шкала «Компетентність у часі» має у значній мірі доповнити уявлення про зазначений феномен, оскільки дана методика дозволяє виявити те, наскільки людина владна у всій повноті переживати поточний момент свого життя, а не просто сприймати його як фатальне продовження минулого, чи підготовку до «справжнього життя» у майбутньому.

Для вивчення другого аспекту було обрано: Тест емоційного інтелекту Н. Холла; Шкалу диференційних емоцій К. Ізарда; Шкалу реактивної та особистісної тривоги Ч. Спілбергера; Фрайбурзький особистісний опитувальник; та Методику діагностики рівня соціальної фрустрації Л. Вассермана. Обґрунтування зазначеного набору методик витікає з природи емоційної сфери, розглянутої в рамках попереднього розділу нашої роботи. Зокрема, було встановлено, що емоційна сфера являє багаторівневу систему, яка охоплює всі аспекти функціонування людини на емоційному рівні: емоційні реакції, власне емоції, почуття, афекти, настрої, емоційний інтелект тощо. Отже, наведені вище методики було підібрано, з огляду на необхідність охопити всі перелічені складові.

Тепер стисло розглянемо, що являють собою зазначені методики.

Методика дослідження часової перспективи дозволяє проводити діагностику за п'яти шкалами, які були виділені Ф. Зімбардо в якості основних параметрів особливостей темпорального сприйняття. Цими шкалами є: 1) Негативне минуле, – тенденція до сприйняття спогадів з власного досвіду здебільшого як неприємних; 2) Гедоністичне теперішнє – визначення поточного моменту як можливості отримувати насолоду, жити «повним» життям; 3) Майбутнє – ступінь орієнтації на події, що мають бути попереду, спрямованості на побудову планів; 4) Позитивне минуле – визначення минулих подій як приємних та значущих; 5) Фаталістичне теперішнє – сприйняття поточного моменту як такого, що є наперед визначеним, упередженість щодо марності спроб протистояти долі.

Опитувальник містить 56 тверджень, кожне з яких оцінюється досліджуванним за шкалою від одного («абсолютно невірно») до п'яти

(«абсолютно вірно»). Кожна зі шкал виражається в усередненому показнику за всіма питаннями, які до неї відносяться. Відповідно, підсумковий показник за окремими параметрами може визначатися в межах від 1,0 до 5,0 балів.

Шкала «Компетентність у часі» дозволяє виміряти спроможність переживати поточний момент свого життя у всій повноті, а не просто сприймати його як фатальне продовження минулого, чи підготовку до «справжнього життя» у майбутньому; а також – адекватно розпоряджатися часом та цінувати його.

У тесті міститься 17 тверджень, з якими досліджуваному пропонується погодитися або не погодитися (надати відповідь «так» або «ні»). За кожний збіг з ключем нараховується один бал, – отже, можливий результат має вкладатися в межі 0-17 балів. Високі оцінки, отримані за підсумком тестування, можуть вказувати на нерозривність часових вимірів у сприйнятті досліджуваного, на його спроможність цілісно бачити власне життя, проживати його повно та ефективно. Натомість, низькі оцінки можуть свідчити про застрягання на одному з відрізків часу, про орієнтацію на нього, про дискретність власного життя в уявленнях досліджуваного.

Тест емоційного інтелекту Холла – методика, що дозволяє провести діагностику здатності до використання власних емоцій у різних аспектах життя. Зокрема, за допомогою тесту можна виявити психологічні особливості, представлені такими шкалами, як: «Емоційна освіченість» (обізнаність щодо значення проявів емоцій, розуміння їх; адекватне асоціювання емоцій з об'єктивною ситуацією, в якій вони виникли); «Керування власними емоціями» (здатність до довільного опанування власних емоцій; емоційна гнучкість; відходливість); «Самотивація» (спроможність корегування власної поведінки за рахунок опанування емоцій); «Емпатія» (здатність до співпереживання емоційним станам оточуючих; розуміння цих станів; готовність надати емоційну підтримку); «Розпізнання емоцій інших» (спроможність здійснювати вплив на емоційні стани оточуючих).

Тест складається з тридцяти тверджень, згоду з якими досліджуваний має оцінити за шестибальною шкалою (1 – повністю не згоден; 6 – повністю

згоден). Рівні виразності кожної парціальної шкали визначаються наступним чином: 7 балів і менше – низький; 8-13 – середній; 14 і більше – високий. Загальний емоційний інтелект вважається низьким, за умови, якщо набрано менш, ніж 39 балів; середнім – 40-69; високим – 70 і більше.

Шкала диференційних емоцій дозволяє оцінити виразність виділених к Ізардом базових емоцій: вини, сорому, страху, презирства, відрази, гніву, горя, подиву, радості та інтересу.

Методика містить тридцять прикметників, які вказують на ознаки прояву однієї з базових емоцій (по три прикметника на кожну емоцію), і досліджуваний за допомогою чотирибальної шкали має визначити, наскільки кожен з них є притаманним його поточному стану: 1 – зовсім не підходить; 4 – абсолютно підходить. За підсумком тестування шляхом ранжування визначаються найбільш і найменш виразні емоції. Оцінка, що може бути отримана по кожному з показників, тримається в межах від 3 до 12 балів.

Шкала реактивної та особистісної тривоги Ч. Спілбергера спрямована на вивчення тривоги в двох аспектах. Перший – тривога як стійка особистісна риса, – тобто, схильність до надмірних емоційних переживань, які закладені всередині самої особистості (особистісна тривога). Другий – тривога як ситуативний стан, який супроводжується занепокоєнням, нервозністю та напругою, викликаними реакцією на певний стимул (реактивна тривога).

Відповідно, методика складається з двох частин, кожна з яких спрямована на вивчення одного із зазначених аспектів. В кожній з частин – по двадцять тверджень, які досліджуваний має оцінити за чотирибальною шкалою: від 1 (для РТ – «Ні, це не так»; для ОТ – «Ніколи») до 4 (для РТ – «Цілком правильно»; для ОТ – «Майже завжди»). Для кожної частини тривога визначається наступним чином: до 30 балів – низький рівень; 31-44 – помірний; 45 і більше – високий.

Фрайбурзький особистісний опитувальник передбачає багатфакторну психодіагностику особистості. Зокрема, з його допомогою можна отримати показники за такими шкалами, як: 1) Невротичність (рівень виразності невротичного синдрому); 2) Спонтанна агресивність (рівень

психопатизації, що може спричиняти імпульсивну поведінку); 3) Депресивність (міра виразності депресивного синдрому); 4) Дратівливість (емоційна нестійкість); 5) Товариськість (ступінь соціальної активності, потреби у спілкуванні); 6) Врівноваженість (стійкість по відношенню до стресогенних чинників); 7) Реактивна агресивність (прояви агресії у соціальному оточенні; прагнення до домінування); 8) Сором'язливість (невпевненість у собі, тривожність, скутість, – що у підсумку призводить до формування проблем у реалізації соціальної взаємодії); 9) Відкритість (рівень самокритичності та ступінь зверненості до соціального оточення); 10) Екстраверсія-інтроверсія (орієнтація зверненості особистості – зовнішня/внутрішня); 11) Емоційна лабільність (нестійкість емоційного фону, схильність до коливань настрою); 12) Маскуліність-фемінність (схильність психічних процесів до протікання за чоловічим/жіночим типом).

В методиці міститься 114 питань, що передбачають відповіді «так» або «ні», і, в залежності від ключа, за кожну згоду або незгоду досліджуваного нараховується один бал. Результат за кожною з дванадцяти шкал має власну розмірність, – отже всі дані передбачають фінальну стандартизацію – переведення до стенов (балів в діапазоні 1-9, які інтерпретуються у відповідності до стандартного визначення даних одиниць).

Методика діагностики рівня соціальної фрустрації Вассермана дозволяє оцінити ступінь незадоволеності соціальними досягненнями у низці сфер життєдіяльності.

Кожен пункт методики відповідає за одну із зазначених сфер, а саме: образ життя в цілому; можливість вибору місця роботи; можливість проводити відпочинок; використання власного вільного часу; сфера медичного обслуговування; сфера послуг; відносини з оточенням; стан речей у суспільстві; відносини з батьками; відносини з партнером; відносини з дітьми; побутові умови; матеріальне становище; положення в суспільстві; умови роботи або навчання; зміст роботи або навчання; відносини з суб'єктами спільної навчальної або професійної діяльності; взаємовідносини з адміністрацією; відносини з колегами; та освіта. Досліджуваний має оцінити кожний з

наведених пунктів за чотирибальною шкалою: від 0 (повністю задоволений) до 4 (повністю незадоволений). Також проводиться підрахунок загального рівня соціальної фрустрації, який здійснюється шляхом обчислення середнього значення по всіх двадцяти пунктах.

Також для досягнення визначених в роботі завдань були залучені методи математичної статистики. Зокрема, для вивчення виразності показників часової перспективи та емоційної сфери було визнано доцільним використання описових статистик; для порівняння категорій досліджуваної вибірки – метод Манна-Уїтні; для пошуку взаємозв'язку показників часової перспективи та емоційної сфери – кореляційний аналіз Спірмена; для класифікації досліджуваних на основі ставлення до майбутнього – кластерний аналіз методом к-середніх; для виявлення рівномірності розподілу показників виразності базових емоцій – Хі-квадрат (критерій Фрідмана).

На цьому, ми вважаємо, завдання щодо розробки програми та визначення методичного забезпечення емпіричного дослідження емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб є виконаним, отже ми можемо сформулювати певні узагальнюючі висновки.

Висновки до розділу II

1. Психодіагностичний інструментарій, спрямований на вирішення завдань емпіричного дослідження, має бути представлений в двох аспектах: 1) емоційна складова, що безпосередньо визначає особливості взаємодії особистості з часовим виміром; 2) компонент, що може репрезентувати супровідні емоційні феномени, які вказують на стани особистості в процесі формування часової перспективи. Отже, в рамках першого аспекту було залучено методiku дослідження часової перспективи Зімбардо та Шкалу «Компетентність у часі» з Самоактуалізаційного тесту Шострома. Для вивчення другого аспекту було обрано: Тест емоційного інтелекту Холла; Шкалу диференційних емоцій К. Ізарда; Шкалу реактивної та особистісної тривоги Ч.

Спілбергера; Фрайбурзький особистісний опитувальник; та Методику діагностики рівня соціальної фрустрації Вассермана.

2. Опрацювання даних, що мають бути отримані на основі психодіагностики, вимагає залучення методів математичної статистики. Зокрема, для вивчення виразності показників часової перспективи та емоційної сфери було визнано доцільним використання описових статистик; для пошуку взаємозв'язку показників часової перспективи та емоційної сфери – кореляційний аналіз Спірмена; для класифікації досліджуваних на основі ставлення до майбутнього – кластерний аналіз методом к-середніх; для виявлення рівномірності розподілу показників виразності базових емоцій – Хі-квадрат (критерій Фрідмана).

3. З метою забезпечення більшої наочності демонстрації функціонування емоційних феноменів в екстремальних умовах у дослідження було залучено вибірку вимушено переміщених осіб, для яких характерний виразний прояв тенденцій до погіршення умов проживання після здійснення вимушеного переміщення, зниження рівня матеріального забезпечення, виразне бажання змінити поточний стан речей та відчуття втрати або емоції страху у зв'язку з думками про повернення додому.

РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ОЦІННОГО ВИМІРУ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

3.1. Дослідження часової перспективи та компетентності у часі вимушено переміщених осіб

У таблиці 3.1 представлено результати психодіагностики часової перспективи та компетентності у часі вимушено переміщених осіб.

Таблиця 3.1

Результати психодіагностики часової перспективи та компетентності у часі
вимушено переміщених осіб

Показник	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Негативне минуле	3,00	3,00	1,10	4,70
Гедоністичне сьогодні	3,27	3,27	1,73	4,93
Майбутнє	3,31	3,31	2,00	4,85
Позитивне минуле	3,33	3,33	1,89	4,78
Фаталістичне сьогодні	3,11	3,11	1,33	4,78

З таблиці 3.1 можна бачити, що загалом за всіма вимірами часової перспективи отримано помірні результати, що вказує на достатньо збалансоване сприйняття власного життєвого хронологічного вектору вимушено переміщеними особами.

Якщо ж розглядати отримані результати відносно один одного, можна говорити, що у досліджуваних найбільшою мірою проявляється орієнтація на майбутнє та сприйняття минулого як позитивного та приємного відрізка життя. Відносно найменш характерним для них слід вважати сприйняття минулого у негативних, відразливих тонах.

У спробі пояснити такий результат, ми визнаємо, що чинники, які примусили досліджуваних до переміщення (бойові дії, ризик для життя, руйнування, можливе засвідчення фактів насильства тощо), не мали б сприяти найменшій виразності показника негативного минулого. Проте, з іншого боку, факт переїзду може пов'язуватися даними особами з набуттям безпеки, –

завдяки чому негативний період від початку війни до переміщення може ними сприйматися як неактуальний та доволі нетривалий; а на його тлі все попереднє минуле – як доволі позитивне, – що і було показано за допомогою отриманих результатів.

В свою чергу, тенденцію до відносно більшого показника орієнтації на майбутнє ми схильні пов'язувати з тим, що в умовах вимушеного переміщення особистість має починати задумуватися, – наскільки довгим буде її перебування у новому середовищі, наскільки доцільно докладати значні зусилля для адаптації, як організовувати власну діяльність у незнайомій дійсності і т.п., – тобто, аналізувати все те, що буде визначати її майбутні дії (такого аналізу, очевидно, значно менше в умовах сталого і звичного життя на постійному місці проживання).

Далі з метою врахування гендерного аспекту дослідження часової перспективи вимушено переміщених осіб проведемо порівняльний аналіз за даним параметром по групах чоловіків та жінок (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Результати порівняльного аналізу показників часової перспективи по групах чоловіків та жінок

Показник	Група	Сер. ранг	U	W	Z	P (2-ст.)
Негативне минуле	Ж	34,77	393,5	1824,5	-,059	,953
	Ч	34,42				
Гедоністичне сьогодення	Ж	34,43	396,5	516,5	-,015	,988
	Ч	34,52				
Майбутнє	Ж	34,13	392,0	512,0	-,081	,935
	Ч	34,60				
Позитивне минуле	Ж	29,37	320,5	440,5	-1,141	,254
	Ч	35,95				
Фаталістичне сьогодення	Ж	29,97	329,5	449,5	-1,007	,314
	Ч	35,78				

Як можна бачити з таблиці 3.2, достовірних відмінностей у показниках часової перспективи, в залежності від статі, не виявлено. На наш погляд, це може свідчити про те, що в даній ситуації гендерний аспект значною

мірою нівелюється, з огляду на спільність ситуації вимушеного переміщення як для чоловіків, так і для жінок, в якій домінуючими виявляються зовнішні детермінанти часової перспективи (схожі для всіх ситуації щодо причин переміщення; подібні проблеми, що стосуються адаптації у незнайомому середовищі та планування життя у ньому тощо), а не внутрішній досвід досліджуваних.

Далі поглянемо на результати діагностики компетентності у часі вимушено переміщених осіб (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Результати психодіагностики компетентності у часі вимушено переміщених осіб

Показник	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Компетентність у часі	8,50	8,00	2,00	17,00

З отриманих результатів ми бачимо, що для вибірки загалом характерний помірний рівень компетентності у часі. Очевидно, в даному випадку слід говорити про те, що спроможність вимушено переміщених осіб переживати поточний момент свого життя у всій повноті, а не просто сприймати його як фатальне продовження минулого, чи підготовку до «справжнього життя» у майбутньому; а також – адекватно розпоряджатися часом та цінувати його, – не може мати достатньо високих показників, оскільки у незнайомому середовищі вони щоденно стикаються з низкою нових викликів, які не дозволяють відчувати зазначену повноту. З іншого боку, переїзд досліджуваних є наслідком їхнього прагнення уникнути жахливих умов війни, – то ж, усвідомлюючи це, своє поточне становище вони можуть визначати як достатньо прийнятне, що, в свою чергу, не має призводити до низької виразності відчуття повноти життя. Отже, зазначений баланс дозволяє утримувати рівень компетентності у часі вимушено переміщених осіб на помірному рівні.

Далі, у таблиці 3.4, наведено результати порівняльного аналізу показника компетентності у часі по групах жінок та чоловіків.

Таблиця 3.4

Результати порівняльного аналізу показника компетентності у часі по групах жінок та чоловіків

Показник	Група	Сер. Ранг	U	W	Z	P (2-ст.)
Компетентність у часі	Ж	33,67	385,0	505,0	-,185	,853
	Ч	34,74				

З таблиці 3.4 ми бачимо, що рівень компетентності у часі, в залежності від статі, відмінностей не виявляє. Знову-таки, ми можемо пов'язувати це з тим, що і чоловіки, і жінки в ситуації вимушеного переміщення опинилися у дуже схожих умовах, і саме ці умови є найбільш визначальними для формування здібності адекватно розпоряджатися часом та цінувати його, а також – спроможності переживати поточний момент свого життя у всій повноті.

3.2. Дослідження емоційних станів вимушено переміщених осіб

Поглянемо на результати діагностики емоційного інтелекту вимушено переміщених осіб (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

Результати психодіагностики емоційного інтелекту вимушено переміщених осіб

Показник	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Емоційна обізнаність	9,00	9,00	-12,00	17,00
Керування емоціями	10,00	10,00	-11,00	18,00
Самотивація	10,00	6,00	-11,00	18,00
Емпатія	11,00	11,00	-7,00	18,00
Розпізнавання емоцій інших	11,00	10,00	-3,00	18,00
Інтегральний показник	46,00	43,00	0,00	69,00

Отримані результати вказують на те, що емоційний інтелект по виборці вимушено переміщених осіб є середньовиразним, і це стосується як інтегрального показника, так і його парціальних складових. Отже, емоційна обізнаність, здатність до довільного опанування власних емоцій, відходливість, спроможність корегування власної поведінки за рахунок опанування емоцій, здатність до співпереживання емоційним станам оточуючих та спроможність здійснювати вплив на емоційні стани оточуючих – все це у досліджуваних є вираженим помірно.

Відзначимо, що отримані результати виявилися доволі очікуваними, адже емоційний інтелект – явище, що формується протягом достатньо тривалого періоду життя; і це формування у значній мірі визначається діяльністю людини. Якщо розглядати сучасне суспільство, в якому, з одного боку, повністю виключити емоційну складову із повсякденного життя неможливо, – оскільки вона дозволяє відчутно підвищувати ефективність діяльності (наприклад, в рамках комунікації емоції можуть нести додаткову до вербальних сигналів інформацію); проте, з іншого боку, ця складова не є надкритично важливою з позиції можливості здійснення зазначеної діяльності як такої. В цій ситуації, очевидно, формування навичок, притаманних емоційному інтелекту має визначатися певним помірним рівнем, якого цілком достатньо для здійснення повсякденних задач. При цьому, навіть якщо припускати можливий вплив ситуації вимушеного переміщення на особливості формування емоційного інтелекту (наприклад, тенденція до завищення або заниження), з огляду на отримані результати, – очевидно, що періоду, протягом якого досліджувані перебували у вказаній ситуації, недостатньо для здійснення відчутних зсувів у зазначеній психологічній характеристиці.

Тепер поглянемо на результати порівняльного аналізу показників емоційного інтелекту по групах чоловіків та жінок (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Результати порівняльного аналізу показників емоційного інтелекту по групах чоловіків та жінок

	Група	Сер. Ранг	U	W	Z	P (2-ст.)
Емоційна обізнаність	Ж	36,17	372,5	1803,5	-,371	,711
	Ч	34,03				
Керування емоціями	Ж	35,73	379,0	1810,0	-,274	,784
	Ч	34,15				
Самомотивація	Ж	42,53	277,0	1708,0	-1,786	,074
	Ч	32,23				
Емпатія	Ж	28,87	313,0	433,0	-1,252	,211
	Ч	36,09				
Розпізнавання емоцій інших	Ж	37,83	347,5	1778,5	-,741	,459
	Ч	33,56				
Інтегральний показник	Ж	38,73	334,0	1765,0	-,940	,347
	Ч	33,30				

Результати порівняльного аналізу, представлені у таблиці 3.6, виявилися доволі неоднозначними, оскільки низка досліджень (С. Бикова [], У. Михайлишин [] тощо) вказують на те, що гендерний аспект проявляє себе в емоційному інтелекті доволі відчутно. То ж, цілком логічним було б пов'язати виявлену відсутність відмінностей за статевою ознакою з ситуацією вимушеного переміщення. Проте, з огляду на зазначену вище тривалість формування емоційного інтелекту, говорити про безпосередній вплив нових умов, в яких перебувають досліджувані, неможна, – тому ми припускаємо, що тут слід мати на увазі подібність емоційних профілів людей, за допомогою яких вони у певній екстремальній ситуації на основі власних емоційних відчуттів ухвалили однакове рішення про виїзд. Тобто, однакова представленість емоційного інтелекту у чоловіків та жінок є можливим наслідком селекції до вибірки респондентів зі схожими емоційними особливостями, на основі яких всіма досліджуваними було ухвалене ідентичне рішення.

Наступним кроком проведемо аналіз виразності базових емоцій вимушено переміщених осіб (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

Результати психодіагностики базових емоцій вимушено переміщених осіб

Показник	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Інтерес	8,00	8,00	4,00	12,00
Радість	6,50	6,00	3,00	12,00
Подив	7,00	7,00	3,00	12,00
Горе	6,50	6,00	3,00	12,00
Гнів	7,00	7,00	4,00	12,00
Відраза	6,00	6,00	3,00	11,00
Презирство	7,00	6,00	3,00	12,00
Страх	6,00	6,00	3,00	12,00
Сором	6,00	6,00	3,00	12,00
Провина	6,00	6,00	3,00	12,00

З таблиці 3.7 ми бачимо, що надмірно низької або високої виразності за базовими емоціями не виявлено. Якщо ж розглядати дані показники відносно один одного, то найбільш виразними емоціями вимушено переміщених осіб є інтерес, гнів та подив; найменш інтенсивними – відраза та сором.

Також, для того, щоб виявити емоції, що можуть превалювати над рештою, була проведена перевірка рівномірності розподілу показників їхньої виразності із застосуванням процедури Хі-квадрат (критерій Фрідмана). За умови отримання значущості розбіжності з подальшого обчислення покроково прибиралися ті емоції, які у ранговій побудові визначалися як найбільш виразні, – до моменту, поки асимптотична значущість не переставала вказувати на достовірність відмінностей. Результати обчислень представлено у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Результати перевірки рівномірності розподілу показників виразності базових емоцій вимушено переміщених осіб

	Хі-квадрат	Ст. св.	p
Усі емоції	28,765	9	,001
Без емоції інтересу	14,273	8	,075
Без емоцій інтересу та гніву	7,677	7	,362

Ми припускаємо, що відносно висока виразність емоцій інтересу та подиву на пряму пов'язана з новизною ситуації, в якій опинилися досліджувані в рамках малознайомого соціокультурного середовища. Щодо емоції гніву, – можливо, така її вираженість може бути спричинена усвідомленням досліджуваними власного статусу переміщених, який в їхньому суб'єктивному сприйнятті асоціюється з певною несправедливістю, вимушеною, мимовільною необхідністю, – неможливість уникнення якої провокує низки гнівних проявів.

Відносно низька відраза та сором, на наш погляд, є наслідком значної емоційної залученості у нове, незвичне соціокультурне середовище, яке ґрунтується на емоціях інтересу та подиву.

Поглянемо на результати порівняльного аналізу показників базових емоцій у групах чоловіків і жінок (таблиця 3.9).

Таблиця 3.9

Результати порівняльного аналізу показників базових емоцій по групах
чоловіків та жінок

	Група	Сер. Ранг	U	W	Z	P (2-ст.)
Інтерес	Ж	36,70	364,5	1795,5	-,496	,620
	Ч	33,88				
Радість	Ж	33,83	387,5	507,5	-,150	,881
	Ч	34,69				
Подив	Ж	32,47	367,0	487,0	-,456	,648
	Ч	35,08				
Горе	Ж	32,77	371,5	491,5	-,389	,697
	Ч	34,99				
Гнів	Ж	34,10	391,5	511,5	-,090	,928
	Ч	34,61				
Відраза	Ж	30,03	330,5	450,5	-1,004	,315
	Ч	35,76				
Презирство	Ж	39,53	322,0	1753,0	-1,131	,258
	Ч	33,08				
Страх	Ж	32,70	370,5	490,5	-,405	,686
	Ч	35,01				
Сором	Ж	37,13	358,0	1789,0	-,592	,554
	Ч	33,75				
Провина	Ж	33,17	377,5	497,5	-,300	,764
	Ч	34,88				

На основі порівняльного аналізу було встановлено, що ступінь виразності базових емоцій не має достовірної відмінності у чоловіків та жінок.

Знову-таки, на сьогоднішній день існує значна кількість досліджень, які вказують на відмінність емоційних особливостей чоловіків та жінок; у нашому ж випадку цього встановлено не було, і ми схилиємося до повторення вказаного вище припущення щодо можливої відсутності розбіжностей через достатню подібність емоційної організації всіх досліджуваних, яка проявилася на основі ідентичних дієвих реакцій на схожі емоційні впливи.

Поглянемо на результати психодіагностики особистісної та реактивної тривоги вимушено переміщених осіб (таблиця 3.10).

Таблиця 3.10

Результати психодіагностики особистісної та реактивної тривоги вимушено переміщених осіб

Показник	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Реактивна тривога	37,50	40,00	13,00	63,00
Особистісна тривога	45,00	39,00	23,00	68,00

Як можна бачити з отриманих результатів, реактивна тривога досліджуваних виразна на помірному рівні; показник особистісної – знаходиться на стику помірного та високого рівнів, – тобто, в даному випадку можна говорити про тенденцію до завищення даного показника.

Помірність реактивної тривоги як поточного стану, на наш погляд, є цілком виправданим, з огляду на те, що на момент дослідження респонденти знаходилися у відносно безпечних та стабільних умовах. Щодо тенденції до завищення особистісної тривоги як відносно стійкої особистісної характеристики, – ми можемо припускати, що цьому сприяла ціла низка об'єктивних зовнішніх факторів, які супроводжували досліджуваних від самого початку війни: старт інтенсивних бойових дій, переживання обстрілів (в деяких випадках – окупації), виїзд або евакуація, довга подорож, необхідність адаптації

до нового середовища, змістовна і термінальна невизначеність щодо подальших аспектів перебування на новому місці тощо. Очевидно, всі перелічені чинники можуть викликати значне занепокоєння, яке, з огляду на свою тривалість, набуло форми тривоги як відносно стійкої особистісної риси.

Зроблені нами припущення щодо значної детермінації тривоги особливостями ситуації вимушеного переміщення можуть доволі показово підтверджуватися результатами порівняння показників даної характеристики у чоловіків та жінок (таблиця 3.11).

Таблиця 3.11

Результати порівняльного аналізу показників особистісної та реактивної тривоги по групах чоловіків та жінок

	Група	Сер. ранг	U	W	Z	P (2-ст.)
Реактивна тривога	Ж	27,27	289,0	409,0	-1,606	,108
	Ч	36,55				
Особистісна тривога	Ж	33,67	385,0	505,0	-,185	,853
	Ч	34,74				

Як можна бачити з таблиці 3.11, відмінностей у рівні виразності особистісної та реактивної тривоги у чоловіків та жінок не виявлено, що, повторимося, може свідчити про однаковий вплив зовнішніх чинників (зміст якого описаний вище) на представників обох статей. Крім того, в даному випадку також варто мати на увазі можливу схожість емоційної організації всіх досліджуваних, про яку неодноразово зазначалося нами раніше.

Далі проаналізуємо результати психодіагностики, отримані за допомогою багатофакторного Фрайбурзького особистісного опитувальника (таблиця 3.12).

Таблиця 3.12

Результати багатфакторної психодіагностики особистості вимушено
переміщених осіб

Показник	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Невротичність	5,00	5,00	1,00	9,00
Спонтанна агресивність	5,00	4,00	1,00	9,00
Депресивність	5,00	5,00	1,00	9,00
Дратівливість	5,00	4,00	1,00	9,00
Товариськість	5,00	5,00	1,00	9,00
Врівноваженість	4,50	4,00	1,00	8,00
Реактивна агресивність	5,00	4,00	1,00	9,00
Сором'язливість	6,00	6,00	1,00	9,00
Відкритість	5,00	5,00	1,00	9,00
Екстраверсія	4,00	4,00	1,00	7,00
Емоційна лабільність	5,00	4,00	1,00	8,00
Маскулінність	4,00	3,00	1,00	8,00

Аналізуючи результати, в першу чергу слід сказати, що всі показники знаходяться в межах норми. При цьому, найбільш виразними шкалами слід вважати сором'язливість, невротичність, та депресивність. Найменшою мірою проявили себе такі шкали, як екстраверсія та врівноваженість.

Звісно, мова йде про достатньо стійкі особистісні риси, і ми не можемо однозначно пов'язувати отриману ієрархію виключно з перебуванням в ситуації вимушеного переміщення. Тим не менш, з огляду на достатню тривалість виїзду досліджуваних, з певною обережністю можна робити низку припущень щодо цього.

Також зазначимо, що, на перший погляд, отриманий результат стосовно високої виразності сором'язливості є доволі суперечливим по відношенню до отриманого раніше висновку про відносно низьку інтенсивність емоції сорому у вимушено переміщених осіб. Проте, якщо враховувати, що мова йде про різні категорії, зокрема, сором'язливість як особистісну характеристику та сором як емоцію, що відчувається у певний момент, ми владні припускати, що незначна тенденція до завищення сором'язливості може зумовлюватися певною настороженістю по відношенню до нового соціокультурного середовища, відчуттям некомпетентності щодо поведінки в ньому (до слова, в подібному ключі можна розглядати і виявлену специфіку

прояву екстраверсії); в той самий час як емоція сорому має розглядатися як чинник, що значно ускладнює адаптацію до незнайомого суспільства, – отже, вона може свідомо чи несвідомо придушуватися досліджуваними, – і таким чином демонструвати певну тенденцію до зниження.

Щодо відносно більшої у порівнянні з рештою характеристик виразності невротичності та депресивності, – ми схильні говорити, що це може мати відношення до сумування за домом та низки емоційних потрясінь, що переживали досліджувані в ході початку війни, несподіваної зміни місця проживання, стикання з новими вимогами незнайомого суспільства тощо.

Поглянемо на результати порівняльного аналізу зазначених показників по групах чоловіків та жінок (таблиця 3.13).

Таблиця 3.13

Результати порівняльного аналізу показників багатофакторної
психодіагностики особистості по групах чоловіків та жінок

	Група	Сер. ранг	U	W	Z	P (2-ст.)
Невротичність	Ж	30,50	337,5	457,5	-,914	,361
	Ч	35,63				
Спонтанна агресивність	Ж	34,27	394,0	514,0	-,053	,958
	Ч	34,57				
Депресивність	Ж	30,13	332,0	452,0	-,987	,323
	Ч	35,74				
Дратівливість	Ж	32,63	369,5	489,5	-,423	,673
	Ч	35,03				
Товариськість	Ж	32,40	366,0	486,0	-,474	,635
	Ч	35,09				
Врівноваженість	Ж	40,50	307,5	1738,5	-1,357	,175
	Ч	32,80				
Реактивна агресивність	Ж	36,20	372,0	1803,0	-,384	,701
	Ч	34,02				
Сором'язливість	Ж	38,17	342,5	1773,5	-,837	,403
	Ч	33,46				
Відкритість	Ж	43,30	265,5	1696,5	-1,984	,047
	Ч	32,01				
Екстраверсія	Ж	28,47	307,0	427,0	-1,389	,165
	Ч	36,21				
Емоційна лабільність	Ж	35,30	385,5	1816,5	-,186	,853
	Ч	34,27				
Маскуліність	Ж	29,40	321,0	441,0	-1,157	,247
	Ч	35,94				

Як можна бачити з таблиці 3.13, на відміну від всіх попередніх процедур порівняльного аналізу, в даному випадку виявлено достовірну відмінність, – за шкалою «відкритість»: у жінок даний параметр є достовірно виразнішим. Тобто, у порівнянні з чоловіками, у жінок більшою мірою виявляється прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючим соціумом за високого рівня самокритичності.

В даному випадку мова йде більшою мірою не про емоційний, а про комунікативний параметр; то ж, зроблене нами вище припущення про певну схожість емоційної організації всіх досліджуваних не суперечить виявленій розбіжності.

Поглянемо на результати психодіагностики соціальної фрустрації вимушено переміщених осіб (таблиця 3.14).

Таблиця 3.14

Результати психодіагностики соціальної фрустрації вимушено переміщених осіб

Сфера фрустрації	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Освіта	3,00	3,00	1,00	4,00
Колеги	3,00	3,00	1,00	4,00
Адміністрація	3,00	3,00	0,00	4,00
Суб'єкти спільної діяльності	3,00	3,00	1,00	4,00
Зміст роботи	3,00	3,00	0,00	4,00
Умови роботи	2,50	2,00	0,00	4,00
Положення у суспільстві	3,00	3,00	0,00	4,00
Матеріальне становище	3,00	3,00	0,00	4,00
Житлові умови	3,00	3,00	0,00	4,00
Любовні відносини	3,00	3,00	0,00	4,00
Діти	3,00	3,00	0,00	4,00
Батьки	3,00	3,00	0,00	4,00
Суспільство	3,00	3,00	1,00	4,00
Друзі	3,00	3,00	1,00	4,00
Сфера послуг	3,00	3,00	0,00	4,00
Медицина	3,00	3,00	0,00	4,00
Вільний час	3,00	3,00	1,00	4,00
Відпочинок	3,00	3,00	0,00	4,00
Місце роботи	3,00	3,00	1,00	4,00
Образ життя	3,00	3,00	1,00	4,00
Підсумковий показник	2,70	2,70	0,70	3,95

Отримані результати вказують на те, що рівень соціальної фрустрації досліджуваних є помірним. При цьому найбільша незадоволеність відчувається ними щодо таких аспектів, як житлові умови, образ життя та взаємовідносини з колегами. Найменш фрустрованими виявляються: стан речей у суспільстві, використання вільного часу та взаємовідносини з адміністрацією.

На наш погляд, такі показники, в першу чергу, спричинені об'єктивними зовнішніми факторами. Зокрема, характеристики житла (модульні містечка, гуртожитки, приміщення для мешкання спільного типу тощо) та невизначеність щодо часу, протягом якого доведеться перебувати в ньому, цілком закономірно спричиняють фрустрацію задоволеності житловими умовами та образом життя. Відносно висока незадоволеність взаємовідносинами з колегами може бути спричинена тим, що багато вимушено переміщених після переїзду влаштувалися на роботу за новим місцем проживання, – отже, вони влилися до нового робочого колективу, – і зазвичай в таких умовах, до проходження повної адаптації, відбувається багато непорозумінь з тими, хто працює в цьому колективі довше, – що і призводить до фрустрації у зазначеній сфері.

Найменш фрустровані аспекти, ми вважаємо, доволі показово відображують ситуацію щодо усвідомлення досліджуваними більшої стабільності та безпеки становища, в якому вони опинилися, у порівнянні з тим, від якого вони виїхали.

Розглянемо результати порівняльного аналізу соціальної фрустрації у чоловіків та жінок (таблиця 3.15).

Таблиця 3.15

Результати порівняльного аналізу показників соціальної фрустрації по групах
чоловіків та жінок

	Група	Сер. ранг	U	W	Z	P (2-ст.)
Освіта	Ж	34,37	395,5	515,5	-,032	,974
	Ч	34,54				
Колеги	Ж	37,97	345,5	1776,5	-,847	,397
	Ч	33,52				
Адміністрація	Ж	39,53	322,0	1753,0	-1,215	,224
	Ч	33,08				
Суб'єкти спільної діяльності	Ж	35,07	389,0	1820,0	-,139	,889
	Ч	34,34				
Зміст роботи	Ж	42,10	283,5	1714,5	-1,912	,056
	Ч	32,35				
Умови роботи	Ж	36,40	369,0	1800,0	-,463	,643
	Ч	33,96				
Положення у суспільстві	Ж	36,20	372,0	1803,0	-,414	,679
	Ч	34,02				
Матеріальне становище	Ж	38,03	344,5	1775,5	-,847	,397
	Ч	33,50				
Житлові умови	Ж	39,27	326,0	1757,0	-1,165	,244
	Ч	33,15				
Любовні відносини	Ж	34,13	392,0	512,0	-,088	,930
	Ч	34,60				
Діти	Ж	36,53	367,0	1798,0	-,488	,626
	Ч	33,92				
Батьки	Ж	37,20	357,0	1788,0	-,644	,519
	Ч	33,74				
Суспільство	Ж	40,97	300,5	1731,5	-1,569	,117
	Ч	32,67				
Друзі	Ж	36,03	374,5	1805,5	-,372	,710
	Ч	34,07				
Сфера послуг	Ж	38,20	342,0	1773,0	-,890	,373
	Ч	33,45				
Медицина	Ж	38,13	343,0	1774,0	-,889	,374
	Ч	33,47				
Вільний час	Ж	40,17	312,5	1743,5	-1,381	,167
	Ч	32,90				
Відпочинок	Ж	39,20	327,0	1758,0	-1,140	,254
	Ч	33,17				
Місце роботи	Ж	34,53	397,0	1828,0	-,008	,994
	Ч	34,49				
Образ життя	Ж	34,27	394,0	514,0	-,056	,955
	Ч	34,57				
Підсумковий показник	Ж	38,77	333,5	1764,5	-,947	,344
	Ч	33,29				

Як можна бачити з результатів, представлених у таблиці 3.15, достовірних відмінностей між чоловіками та жінками у рівні соціальної фрустрації за жодним аспектом не виявлено. Знову-таки, в даному випадку ми схильні говорити про те, що усі досліджувані вимушені переселенці опинилися у досить подібних умовах, які приблизно однаково для всіх визначають ступінь задоволеності тією чи іншою складовою соціальної взаємодії.

3.3. Визначення особливостей емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб

Поглянемо на результати кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з параметрами емоційного інтелекту вимушено переміщених осіб (таблиця 3.16).

Таблиця 3.16

Результати кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з емоційним інтелектом вимушено переміщених осіб

		Негат. минуле	Гедоніст. сьогод.	Майб.	Позит. минуле	Фатал. сьогод.	Компет. у часі
Вік	r	,094	-,098	-,026	-,012	-,100	,083
	P (2-ст)	,444	,425	,836	,922	,418	,500
Емоційна обізнаність	r	,039	-,006	-,145	-,079	-,087	,341**
	P (2-ст)	,754	,959	,238	,520	,478	,004
Керування емоціями	r	-,243*	-,296*	,371**	,284*	-,138	-,069
	P (2-ст)	,046	,014	,002	,019	,261	,576
Самомотивація	r	-,352**	-,278*	,338**	,127	-,160	-,175
	P (2-ст)	,003	,022	,005	,301	,192	,153
Емпатія	r	,077	,153	-,117	-,143	,003	-,186
	P (2-ст)	,533	,212	,340	,244	,981	,129
Розпізнавання емоцій інших	r	-,018	,116	-,117	-,191	-,024	-,097
	P (2-ст)	,882	,345	,344	,119	,846	,430
Інтегральний показник	r	-,162	-,201	,134	-,045	-,188	-,082
	P (2-ст)	,187	,101	,276	,714	,125	,508

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$

Результати, представлені у таблиці 3.16, вказують на те, що для вимушено переміщених осіб характерний зворотний зв'язок: сприйняття минулого у негативному світлі, а також гедоністичного сьогодення, — зі

здатністю керувати власними емоціями та самомотивацією; при цьому, спрямованість на майбутнє – навпаки – позитивно пов'язане зі здатністю керувати власними емоціями та самомотивацією; сприйняття минулого як приємного виявило прямий зв'язок лише з самомотивацією; а компетентність у часі – з емоційною обізнаністю.

Аналізуючі такі результати, ми можемо припустити наявність певного механізму, згідно з яким спрямованість на майбутнє у достатньо складних умовах вимушеного переселення дозволяє досліджуваним продовжувати ефективно формувати такі складові емоційного інтелекту, як здатність керувати власними емоціями та самомотивація. Прив'язка до негативного досвіду, або небажання виходити за рамки сьогодення, навпаки, значно гальмує зазначений розвиток, очевидно, – через відсутність конструктивного спрямування емоційних ресурсів, притаманного зазначеним часовим виміром.

Натомість, сприйняття минулого у позитивному світлі не дозволяє вимушено переміщеним особам зосереджуватися на неприємних моментах власного досвіду, навіть попри важкі поточні умови, – отже, не маючи виразних емоційних коливань, вони отримують сприятливу нагоду опановувати свої емоції.

Щодо зв'язку компетентності у часі та емоційної обізнаності, – ми вважаємо, що адекватне розуміння і асоціювання емоцій з об'єктивною ситуацією, в якій вони виникли, дозволяє досліджуваним краще визначати своє поточне актуальне положення (у суспільстві, у діяльності тощо), – завдяки чому більше проявляє себе здатність до проживання сьогодення у всій його повноті і активніше формується цілісне сприйняття власного життєвого шляху.

Далі поглянемо на результати кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з базовими емоціями вимушено переміщених осіб (таблиця 3.17).

Таблиця 3.17

Результати кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з базовими емоціями вимушено переміщених осіб

		Негат. минуле	Гедоніст. сьогод.	Майб.	Позит. минуле	Фатал. сьогод.	Компет. у часі
Інтерес	r	-,240*	-,229	,347**	,056	,129	-,234
	P (2-ст)	,049	,060	,004	,647	,294	,054
Радість	r	,079	,109	-,051	,024	,018	,029
	P (2-ст)	,523	,374	,681	,846	,883	,817
Подив	r	,005	,076	-,108	-,032	,028	,081
	P (2-ст)	,968	,540	,380	,797	,821	,510
Горе	r	,085	-,041	,010	,108	-,111	,085
	P (2-ст)	,492	,742	,937	,383	,368	,492
Гнів	r	,462**	,305*	-,079	,058	,104	,062
	P (2-ст)	,000	,012	,522	,637	,399	,616
Відраза	r	,016	-,008	-,151	,087	,075	,086
	P (2-ст)	,898	,951	,219	,482	,545	,484
Презирство	r	,392**	-,009	-,316**	-,050	,063	,121
	P (2-ст)	,001	,942	,009	,684	,612	,326
Страх	r	-,069	-,001	,178	,119	,107	-,106
	P (2-ст)	,577	,995	,145	,334	,384	,391
Сором	r	-,017	-,007	-,060	,183	,285*	-,119
	P (2-ст)	,888	,956	,628	,135	,018	,335
Провина	r	-,062	-,210	,160	,106	,033	-,048
	P (2-ст)	,617	,086	,192	,390	,788	,697

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$

З таблиці 3.17 можна бачити, що сприйняття вимушено переміщеними особами власного минулого у негативному світлі пов'язано зі зниженням виразності емоції інтересу, та зростанням таких емоцій як гнів та презирство.

Гедоністичне сьогодення має зв'язок зі зростанням інтенсивності емоції гніву. Орієнтація на майбутнє – позитивно пов'язана з емоцією інтересу та негативно – з презирством.

Якщо виходити з того, що часова перспектива є доволі фундаментальним феноменом, формування якого не може визначатися короткостроковими рамками, а емоції – навпаки, проявляють себе, багато в чому ґрунтуючись на поточній ситуації, – очевидно, що інтерпретувати отримані дані слід, відштовхуючись від специфіки впливу організації часової перспективи на емоції в умовах вимушеного переміщення, а не навпаки.

Так, ми можемо говорити про те, що ті особи, які сприймають минуле як неприємне, у достатньо складній ситуації вимушеного переміщення можуть замикатися, відсторонюватися від усього, що їх оточує, прагнучі уникнути повторення негативного досвіду – відповідно, вони виявляють менше інтересу до цього. Все це може супроводжуватися сприйняттям людей, що знаходяться поруч, в якості потенційного джерела неприємностей, – і це знаходитиме відображення у зростанні емоцій презирства та гніву по відношенню до соціального оточення. Відповідно, за наявності позитивної і конструктивної спрямованості на майбутнє, ситуація має проявлятися протилежно, – що і було підтверджено на основі отриманих результатів.

Життя з акцентом лише на поточному моменті навіть у стабільних умовах може викликати низку негативних емоцій, пов'язаних з відчуттям втрачених можливостей. В ситуації же вимушеного переміщення, в якій міра невизначеності щодо подальших дій, як правило, є вищою, зосередженість на сьогоденні в ряді випадків може бути безальтернативним, – і даний факт, безумовно, викликатиме ще більш інтенсивні негативні переживання. Отже, саме таким чином ми схильні пояснювати виявлений прямий зв'язок гедоністичного сьогодення з емоцією гніву.

Тепер поглянемо на результати кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з тривогою вимушено переміщених осіб (таблиця 3.18).

Таблиця 3.18

Результати кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з тривогою вимушено переміщених осіб

		Негат. минуле	Гедон. сьогод.	Майб.	Позит. минуле	Фатал. сьогод.	Компет. у часі
Реактивна тривога	r	,364**	,122	-,324**	-,212	,291*	,134
	P (2-ст)	,002	,323	,007	,082	,016	,274
Особистісна тривога	r	,506**	,162	-,270*	,035	,139	,146
	P (2-ст)	,000	,186	,026	,774	,258	,234

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$

Отримані результати вказують на те, що сприйняття вимушено переміщеними особами власного минулого в негативному світлі пов'язане з тенденцією до зростання тривоги – як реактивної, так і особистісної. Орієнтація на майбутнє навпаки – має зв'язок з тенденцією до зниження тривожних переживань у ситуативному та особистісному аспекті. Фаталістичне сьогодення виявила прямий зв'язок лише з реактивною тривоگو.

На наш погляд, домінування негативних уявлень в досвіді має доволі сильно спонукати досліджуваних очікувати аналогічного негативу у складній ситуації вимушеного переміщення, – що, безумовно, створює вкрай сприятливі умови для прояву і тривожності як особистісної риси, і тривоги як стану. Орієнтація на майбутнє навпаки – не дозволяє зосереджуватися на неприємних моментах минулого – відповідно, тривога за умови виразності націленості на прийдешні події має проявляти тенденцію до згасання.

Сприйняття сьогодення як фатальної даності, на наш погляд, у складних умовах вимушеного переміщення може сприйматися досліджуваними як чинник, що значною мірою знижує ефективність їхньої адаптації, яку при фаталістичному сприйняття поточного моменту, скоріше, слід називати пристосуванням. Тобто, якщо людина, прагнучі пристосуватися до нових соціокультурних умов, визнає свою неспроможність більш-менш значущо впливати на даний процес, вона буде відчувати тривожні переживання, оскільки напевно не знатиме, що саме представить їй доля в ході інтеграції у нове середовище; і така особливість буде проявлятися, незалежно від того, наскільки тривожною є людина на характерологічно-особистісному рівні, – що і було показано за допомогою кореляції фаталістичного сьогодення та реактивної тривоги.

Далі звернемося до результатів кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з особистісними характеристиками вимушено переміщених осіб, виявленими за допомогою Фрайбурзького опитувальника (таблиця 3.19).

Таблиця 3.19

Результати кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з особистісними характеристиками вимушено переміщених осіб

		Негат. минуле	Гедоніст. сьогод.	Майб.	Позит. минуле	Фатал. сьогод.	Компет. у часі
Невротичність	r	,303*	,197	-,298*	-,033	,087	,231
	P (2-ст)	,012	,107	,014	,788	,482	,058
Спонтанна агресивність	r	,043	-,042	-,081	-,044	,102	-,052
	P (2-ст)	,727	,734	,514	,720	,410	,676
Депресивність	r	,485**	,240*	-,422**	-,113	,089	,169
	P (2-ст)	,000	,049	,000	,359	,472	,167
Дратівливість	r	-,014	,093	-,006	-,094	,023	-,026
	P (2-ст)	,912	,453	,964	,445	,853	,836
Товариськість	r	,138	,254*	-,152	,109	,155	-,013
	P (2-ст)	,263	,037	,215	,378	,207	,914
Врівноваженість	r	-,253*	-,020	,052	,047	-,012	-,120
	P (2-ст)	,037	,871	,676	,703	,923	,331
Реактивна агресивність	r	,083	-,048	-,006	-,081	,103	-,102
	P (2-ст)	,499	,699	,959	,511	,403	,408
Сором'язливість	r	,093	,040	,113	,108	,158	-,099
	P (2-ст)	,449	,744	,359	,383	,198	,422
Відкритість	r	-,427**	-,258*	,166	-,004	-,102	-,084
	P (2-ст)	,000	,033	,177	,976	,406	,497
Екстраверсія	r	-,129	,057	-,044	-,078	,015	-,148
	P (2-ст)	,295	,645	,720	,525	,903	,229
Ем лабільність	r	,205	,008	-,122	-,074	,038	,073
	P (2-ст)	,094	,949	,321	,548	,760	,553
Маскулінність	r	-,113	-,054	-,007	,010	-,103	,083
	P (2-ст)	,358	,664	,955	,935	,405	,499

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$

З таблиці 3.19 можна бачити, що для вимушено переміщених осіб характерних прямий зв'язок негативного минулого з невротичністю, та зворотній – з врівноваженістю та відкритістю. Гедоністичне сьогодення виявило позитивну пов'язаність з депресивністю і товариськістю; негативну – з відкритістю. Орієнтація на майбутнє виявилася від'ємно пов'язаною з невротичністю та відкритістю; позитивно – з товариськістю.

На наш погляд, в даному випадку проявляється механізм, подібний до того, про який йшла мова вище. Зосередженість на негативному боці власного досвіду у складних умовах, якими можна вважати вимушене переміщення, спричиняє перманентні негативні переживання, які поступово знижують емоційну стійкість та змушують людину відсторонюватися від оточення.

Щодо гедоністичного відношення до поточного моменту, – очевидно, люди, які опинилися у новому соціокультурному середовищі, можуть відчувати зниження можливостей для реалізації принципу задоволення, які вони мали до переміщення, – завдяки чому в них можуть проявлятися певні депресивні прояви. І, щоб компенсувати їх, дані особи можуть шукати підтримку у соціальному оточенні (що підтверджується значущістю зв'язку з товариськістю). Доказом такого припущення може слугувати те, що зазначена товариськість, скоріш за все, не є щирою (про це говорить зворотність кореляції з відкритістю).

До слова, за умови орієнтованості на майбутнє досліджувані також проявляють тенденцію до зниження відкритості. Проте в даному випадку ми схильні пов'язувати це з зосередженістю вимушено переміщених осіб на побудові та реалізації прийдешніх планів, в які вони не бажають посвячувати оточуючих. При цьому, відсутність зосередженості на негативних моментах власного досвіду дозволяє особам, виразно орієнтованим на майбутнє, проявляти товариськість і не допускати невротизації.

Нарешті, поглянемо на результати кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з соціальною фрустрацією вимушено переміщених осіб (таблиця 3.20).

Таблиця 3.20

Результати кореляційного аналізу показників часової перспективи та компетентності у часі з соціальною фрустрацією вимушено переміщених осіб

		Негат. минуле	Гедоніст. сьогод.	Майб.	Позит. минуле	Фатал. сьогод.	Компет. у часі
Освіта	r	,259*	,239*	-,109	-,001	,234	-,056
	P (2-ст)	,033	,050	,376	,994	,055	,649
Колеги	r	,143	,367**	-,028	-,053	,053	,005
	P (2-ст)	,246	,002	,824	,667	,667	,967
Адміністрація	r	,228	,030	-,218	-,091	,124	-,048
	P (2-ст)	,061	,805	,074	,458	,315	,699
Суб'єкти спільн. д-ті	r	,137	,007	-,048	-,109	-,047	,145
	P (2-ст)	,266	,953	,697	,374	,701	,237
Зміст роботи	r	,253*	,228	-,103	-,007	,063	,090
	P (2-ст)	,037	,062	,403	,956	,612	,465
Умови роботи	r	,057	,153	-,015	-,048	-,132	-,010
	P (2-ст)	,643	,211	,900	,695	,282	,938
Положення у суспільстві	r	,058	,214	-,163	-,024	,062	,019
	P (2-ст)	,636	,079	,184	,844	,616	,875
Матеріальне становище	r	,097	,212	-,160	-,080	-,048	,044
	P (2-ст)	,429	,083	,194	,518	,695	,721
Житлові умови	r	,187	,052	-,275*	-,126	,021	,223
	P (2-ст)	,126	,675	,023	,307	,864	,067
Любовні відносини	r	,143	,193	-,089	,045	,101	-,006
	P (2-ст)	,246	,114	,471	,715	,411	,962
Діти	r	,133	,177	-,076	,035	-,075	,042
	P (2-ст)	,278	,149	,536	,780	,545	,734
Батьки	r	,165	,092	-,074	-,012	-,028	-,029
	P (2-ст)	,180	,456	,548	,920	,821	,812
Суспільство	r	,190	,233	-,076	,007	-,054	,035
	P (2-ст)	,120	,055	,540	,957	,662	,777
Друзі	r	,287*	,124	-,057	,033	-,040	-,012
	P (2-ст)	,018	,316	,646	,787	,748	,923
Сфера послуг	r	,201	,127	-,181	-,061	-,108	,011
	P (2-ст)	,101	,300	,140	,623	,381	,931
Медицина	r	,094	,088	-,002	,163	,107	,064
	P (2-ст)	,447	,475	,987	,185	,384	,605
Вільний час	r	,249*	,259*	-,155	-,078	,056	-,017
	P (2-ст)	,040	,033	,205	,529	,652	,894
Відпочинок	r	,252*	,085	,037	,153	,129	-,078
	P (2-ст)	,038	,490	,767	,212	,295	,527
Місце роботи	r	,360**	,237	-,115	-,103	,069	,032
	P (2-ст)	,003	,052	,349	,405	,574	,798
Образ життя	r	,067	,018	,072	,029	-,116	-,037
	P (2-ст)	,587	,884	,557	,811	,347	,765
Підсумковий показник	r	,292*	,207	-,124	-,010	,068	,002
	P (2-ст)	,016	,090	,314	,933	,584	,986

Отримані результати вказують на те, що сприйняття минулого у негативному світлі пов'язане зі зростанням загальної соціальної фрустрації, а також, зокрема, – фрустрації в таких сферах, як: освіта, зміст роботи, взаємовідносини з друзями, використання вільного часу, проведення відпочинку та місце роботи.

Гедоністичне сьогодення пов'язане зі зростанням фрустрації в таких сферах, як: освіта, взаємовідносини з колегами та використання вільного часу.

Орієнтація на майбутнє виявила кореляцію зі зниженням незадоволеності житловими умовами.

Отже, як ми бачимо, найбільшою мірою у соціальній фрустрації проявило себе сприйняття минулого як неприємного відрізка життя. Очевидно, що мова тут має йти про те, що в умовах спирання на негативний досвід досліджувані в ускладнених умовах вимушеного переміщення мають відчувати незадоволення і відносно поточного процесу формування цього досвіду.

У випадку з гедоністичним відношенням до сьогодення, на наш погляд, проявилася ситуація, в якій виражається недбале ставлення до одних з основних обов'язків людини (навчання і робота), – що у підсумку знаходить відображення у незадоволеності результатами навчання або взаємодією з колегами. При цьому, життя за принципом задоволення в багатьох випадках може призводити до відчуття втрачених можливостей, – що й демонструється за допомогою кореляції із невдоволеністю щодо використання вільного часу.

Нарешті, ми вважаємо, що орієнтація на майбутнє дозволяє вимушено переміщеним особам менш критично відноситися до умов проживання в умовах вимушеного переміщення. Тобто, прийдешні цілі є більш вагомим для даних осіб, ніж супутні умови їхнього досягнення, – отже, саме таким чином можна пояснювати негативний зв'язок орієнтації на майбутнє та фрустрації щодо житлових умов.

На основі спрямованості на майбутнє було зроблено кластеризацію вибірки методом к-середніх, внаслідок якої було отримано наступні дві підгрупи (таблиця 3.21):

Таблиця 3.21

Результат кластеризації вибірки на основі спрямованості на майбутнє

	Підгрупи	
	1	2
Кількість осіб	40	28
Початкові центри	2,00	4,85
Кінцеві центри	2,88	3,98

До першої підгрупи, для якої характерне низьке спрямування на майбутнє, увійшло 40 осіб; представники другої групи у кількості 28 осіб відзначаються високою виразністю спрямованості на майбутнє.

З метою виявлення відмінностей у решті вимірів часової перспективи та у показниках емоційної сфери зазначені дві підгрупи було порівняно за методом Манна-Уїтні (таблиця 3.22).

Таблиця 3.22

Результати порівняльного аналізу кластерів, виділених на основі ставлення до майбутнього, за рештою вимірів часової перспективи та показниками емоційної сфери

Підгрупа	1 (N=40)			2 (N=28)			U	p
	Мед.	Мін.	Макс.	Мед.	Мін.	Макс.		
Вік	29,00	23,00	35,00	29,50	25,00	34,00	548,0	,880
Негативне минуле	3,10	1,60	4,60	2,70	1,10	4,70	317,5	,002
Гедоністичне сьогодення	3,30	1,93	4,93	3,10	1,73	4,80	459,5	,210
Позитивне минуле	3,11	1,89	4,78	3,78	1,89	4,78	182,0	,000
Фаталістичне сьогодення	3,11	1,44	4,78	3,11	1,33	4,44	489,5	,379
Компетентність у часі	8,50	3,00	16,00	8,50	2,00	17,00	477,0	,299
Емоційна обізнаність	9,00	-8,00	17,00	9,00	-12,00	15,00	453,5	,183
Керування емоціями	8,00	-11,00	18,00	11,00	-4,00	17,00	371,5	,019
Самомотивація	6,50	-11,00	18,00	12,50	-5,00	18,00	365,5	,015
Емпатія	11,50	-4,00	18,00	9,00	-7,00	18,00	446,5	,157
Розпізнавання емоцій інших	11,50	-1,00	18,00	10,00	-3,00	17,00	453,0	,182
Інтерес	7,00	4,00	11,00	8,00	5,00	12,00	364,0	,013
Радість	7,00	3,00	12,00	6,00	4,00	11,00	504,5	,484
Подив	7,50	3,00	12,00	7,00	4,00	11,00	480,5	,316
Горе	6,00	3,00	12,00	7,00	4,00	11,00	552,5	,925
Гнів	7,00	4,00	12,00	7,00	4,00	11,00	510,0	,527
Відраза	6,50	4,00	10,00	6,00	3,00	11,00	479,5	,309
Презирство	7,00	3,00	12,00	6,00	4,00	11,00	398,5	,042
Страх	6,00	3,00	11,00	6,50	4,00	12,00	527,5	,682
Сором	6,00	3,00	11,00	6,00	3,00	12,00	544,5	,845

Таблиця 3.22 (продовження)

Результати порівняльного аналізу кластерів, виділених на основі ставлення до майбутнього, за рештою вимірів часової перспективи та показниками емоційної сфери

Підгрупа	1 (N=40)			2 (N=28)			U	p
Показник	Мед.	Мін.	Макс.	Мед.	Мін.	Макс.		
Провина	6,00	3,00	12,00	7,00	3,00	10,00	397,5	,040
Реактивна тривога	40,00	15,00	63,00	33,50	13,00	57,00	372,0	,019
Особистісна тривога	46,50	23,00	63,00	42,50	26,00	68,00	427,0	,097
Невротичність	5,00	1,00	9,00	5,00	1,00	9,00	431,0	,098
Спонтанна агресивність	5,00	1,00	9,00	4,00	1,00	9,00	516,5	,580
Депресивність	5,50	1,00	9,00	4,00	1,00	8,00	352,5	,008
Дратівливість	5,00	1,00	8,00	5,00	3,00	9,00	520,0	,611
Товариськість	5,00	1,00	9,00	5,00	1,00	8,00	454,0	,179
Врівноваженість	4,50	2,00	8,00	4,50	1,00	8,00	529,0	,694
Реактивна агресивність	4,50	1,00	9,00	5,00	1,00	9,00	538,5	,785
Сором'язливість	6,00	1,00	8,00	6,00	1,00	9,00	529,5	,696
Відкритість	5,00	1,00	8,00	4,50	1,00	9,00	553,0	,929
Екстраверсія	4,00	1,00	7,00	3,50	1,00	6,00	508,0	,501
Емоційна лабільність	4,50	2,00	8,00	5,00	1,00	7,00	540,5	,799
Маскулінність	4,00	2,00	8,00	4,00	1,00	8,00	559,0	,990
Соціальна фрустрація	2,75	0,70	3,80	2,58	1,25	3,95	454,0	,186

В результаті було виявлено, що досліджувані підгрупи з високою орієнтацією на майбутнє більшою мірою, ніж особи з підгрупи з низьким спрямуванням на даний часовий вимір, мають нижчі показники за шкалами негативного минулого, емоції презирства, реактивної тривоги та депресивності. При цьому у них достовірно виразнішими є позитивне минуле, керування емоціями, самомотивація та емоції інтересу і провини. На тенденційному рівні також можна спостерігати можливі розбіжності щодо реактивної тривоги та невротичності.

З огляду на отриманий результат, можна говорити, що спрямованість на майбутнє в цілому є пов'язаною із загальним відносно позитивним функціонуванням на емоційному рівні, за якого особистість владна емоційно-позитивно ставитися до свого минулого досвіду, достатньо вправно опановувати власні емоції, виявляти інтерес до всього, що відбувається навколо, – тобто, організовувати власне життя таким чином, щоб забезпечити собі максимально сприятливі умови для постановки і досягнення цілей у

майбутньому. При цьому, ми припускаємо, що така особистість, з огляду на активність у перспективному цілепокладанні, може ставити дещо забагато вимог до себе, які випереджатимуть її спроможність їх задовольняти. Саме з огляду на це, ми можемо пояснювати виявлену закономірність зі збільшення емоції провини у досліджуваних другого кластеру.

Щоб більш глибоко дослідити особливості емоційних проявів досліджуваних, ми зосередилися на окремому вивченні базових емоцій досліджуваних обох підгруп. У таблиці 3.23 можна побачити результати діагностики базових емоцій по підгрупі з низьким рівнем спрямованості на майбутнє.

Таблиця 3.23

Виразність базових емоцій по підгрупі з низьким рівнем спрямованості на майбутнє

Емоція	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Інтерес	7,00	7,00	4,00	11,00
Радість	7,00	6,00	3,00	12,00
Подив	7,50	8,00	3,00	12,00
Горе	6,00	6,00	3,00	12,00
Гнів	7,00	7,00	4,00	12,00
Відраза	6,50	6,00	4,00	10,00
Презирство	7,00	6,00	3,00	12,00
Страх	6,00	6,00	3,00	11,00
Сором	6,00	5,00	3,00	11,00
Провина	6,00	6,00	3,00	12,00

Для того, щоб виявити емоції, що можуть превалювати над рештою, була проведена перевірка рівномірності розподілу показників їхньої виразності із застосуванням процедури Хі-квадрат (критерій Фрідмана). Результати обчислень представлено у таблиці 3.24.

Таблиця 3.24

Результати перевірки рівномірності розподілу показників виразності базових емоцій по підгрупі досліджуваних з низькою спрямованістю на майбутнє

	Хі-квадрат	Ст. св.	p
Усі емоції	18,422	9	,031
Без емоції гніву	14,573	8	,068
Без емоцій гніву та подиву	12,343	7	,090

Отримані дані вказують на те, що досліджуваних з низькою спрямованістю на майбутнє достовірно превалює над рештою така емоція, як гнів. Також на тенденційному рівні можна відзначати емоцію подиву.

Проведемо аналогічну процедуру по підгрупі вимушено переміщених осіб з високою орієнтацією на майбутнє. Спочатку – наведемо рівні виразності показників базових емоцій (таблиця 3.25).

Таблиця 3.25

Виразність базових емоцій по підгрупі з високим рівнем спрямованості на майбутнє

Емоція	Медіана	Мода	Мінімум	Максимум
Інтерес	8,00	8,00	5,00	12,00
Радість	6,00	6,00	4,00	11,00
Подив	7,00	7,00	4,00	11,00
Горе	7,00	7,00	4,00	11,00
Гнів	7,00	6,00	4,00	11,00
Відраза	6,00	5,00	3,00	11,00
Презирство	6,00	5,00	4,00	11,00
Страх	6,50	5,00	4,00	12,00
Сором	6,00	6,00	3,00	12,00
Провина	7,00	7,00	3,00	10,00

Після цього застосуємо процедуру Хі-квадрат (таблиця 3.26).

Таблиця 3.26

Результати перевірки рівномірності розподілу показників виразності базових емоцій по підгрупі досліджуваних з високою спрямованістю на майбутнє

	Хі-квадрат	Ст. св.	p
Усі емоції	28,063	9	,001
Без емоції інтересу	10,168	8	,253

Отримані результати свідчать про те, що серед усіх емоцій у підгрупі досліджуваних з високою спрямованістю на майбутнє превалює лише інтерес.

Отже, що слабка орієнтація на майбутнє пов'язана з відносно виразнішим проявом емоцій гніву та подиву. Ми це пов'язуємо з тим, що недалекоглядність не дозволяє особистості у значній мірі ефективно планувати

та здійснювати власну діяльність у будь-якій сфері. Як наслідок – багаточисельні помилки та невдачі, які можуть провокувати гнів. Крім того, неочікуваність таких помилок і невдач може бути пов’язана зі здивуванням, – що і знайшло відображення у тенденційній завищеності виразності емоції подиву.

Щодо вимушено переміщених осіб з високою орієнтацією на майбутнє, – їхню відносно високу виразність емоції інтересу ми пов’язуємо з тим, що саме ця емоція дозволяє їм постійно утримувати фокус уваги на зазначеному часовому вимірі. Саме інтерес може збільшувати спонукання до виходу за рамки поточного моменту з метою відшукування стимулів, що можуть викликати в особистості зацікавлення.

На цьому все, що було заплановано в рамках нашого дослідження, виконано. То ж, приступимо до формулювання висновків на основі проведеної роботи.

Висновки до розділу III

На основі проведеного емпіричного дослідження емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб ми можемо зробити наступні висновки:

1. Для вимушено переміщених осіб характерне збалансоване сприйняття власної часової перспективи, за якої всі її компоненти, а саме – негативне минуле, гедоністичне сьогодення, майбутнє, позитивне минуле, фаталістичне сьогодення та компетентність у часі – проявляють себе помірно. При цьому відмінностей у часовій перспективі вимушено переміщених чоловіків та жінок не виявлено.

2. Для вимушено переміщених осіб в цілому характерна помірність у прояві емоційного інтелекту, базових емоцій, тривоги, невротичності, агресивності, емоційної лабільності, дратівливості, депресивності та соціальної фрустрації. При цьому найбільш виразними емоціями вимушено переміщених осіб є інтерес, гнів та подив; найменш інтенсивними – відраза та сором.

Найвиразніша незадоволеність відчувається ними щодо таких аспектів життя, як житлові умови, образ життя та взаємовідносини з колегами. Найменш фрустрованими виявляються: стан речей у суспільстві, використання вільного часу та взаємовідносини з адміністрацією. Слід відзначити, що, у порівнянні з вимушено переміщеними чоловіками, у жінок більшою мірою виявляється прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючим соціумом і вищий рівень самокритичності.

3. З огляду на достатньо широкий соціально-демографічний діапазон контингенту вибірки, специфічності у представленості особистісних рис вимушено переміщених осіб не було виявлено.

4. Для вимушено переміщених осіб характерний зворотний зв'язок: сприйняття минулого у негативному світлі, а також гедоністичного сьогодення, – зі здатністю керувати власними емоціями та самомотивацією; при цьому, спрямованість на майбутнє – навпаки – позитивно пов'язане зі здатністю керувати власними емоціями та самомотивацією; сприйняття минулого як приємного виявило прямий зв'язок лише з самомотивацією; а компетентність у часі – з емоційною обізнаністю.

5. Сприйняття вимушено переміщеними особами власного минулого у негативному світлі пов'язано зі зниженням виразності емоції інтересу, та зростанням таких емоцій як гнів та презирство. Гедоністичне сьогодення має зв'язок зі зростанням інтенсивності емоції гніву. Орієнтація на майбутнє – позитивно пов'язана з емоцією інтересу та негативно – з презирством.

6. Сприйняття вимушено переміщеними особами власного минулого в негативному світлі пов'язане з тенденцією до зростання тривоги – як реактивної, так і особистісної. Орієнтація на майбутнє навпаки – має зв'язок з тенденцією до зниження тривожних переживань у ситуативному та особистісному аспекті. Фаталістичне сьогодення виявила прямий зв'язок лише з реактивною тривогою.

7. Для вимушено переміщених осіб характерних прямих зв'язок негативного минулого з невротичністю, та зворотній – з врівноваженістю та

відкритістю. Гедоністичне сьогодення виявило позитивну пов'язаність з депресивністю і товариськістю; негативну – з відкритістю. Орієнтація на майбутнє виявилася від'ємно пов'язаною з невротичністю та відкритістю; позитивно – з товариськістю.

8. Сприйняття вимушено переміщеними особами минулого у негативному світлі пов'язане зі зростанням загальної соціальної фрустрації, а також фрустрації в таких сферах, як: освіта, зміст роботи, взаємовідносини з друзями, використання вільного часу, проведення відпочинку та місце роботи. Гедоністичне сьогодення пов'язане зі зростанням фрустрації в таких сферах, як: освіта, взаємовідносини з колегами та використання вільного часу. Орієнтація на майбутнє виявила кореляцію зі зниженням незадоволеності житловими умовами.

9. Вимушено переміщені особи, які мають високий рівень спрямованості на майбутнє, найбільшою мірою проявляють емоцію інтересу. Натомість особи зі слабкою орієнтацією на майбутнє найбільше демонструють такі емоції, як гнів та презирство.

ВИСНОВКИ

У відповідності до завдань дослідження, на основі проведеної роботи можна зробити наступні висновки:

1. Поняття часової перспективи є вкрай складним та комплексним, і визначається воно як заснована на емоційних, когнітивних та соціальних процесах система уявлень особистості про власне майбутнє, які формуються з урахуванням минулих подій, та подій сьогодення. Емоційна сфера являє собою багаторівневу систему, яка охоплює всі аспекти функціонування людини на емоційному рівні: емоційні реакції, власне емоції, почуття, афекти, настрої, емоційний інтелект тощо. Вимушене переміщення несе доволі негативний вплив на емоційну складову людини. Він може проявлятися через посттравматичні стани, дезінтегрованість, емоційну відчуженість, пригніченість психічних функцій, що засновуються на емоційному підґрунті, неадекватність настрою, нарощування песимістичності, неспокій, тривожність, зниження емоційної стабільності, безпорадність, синдром провини вцілілого, депресивні стани, фобії, тощо.

2. В ході розробки програми та визначення методичного забезпечення дослідження було встановлено, що психодіагностичний інструментарій, спрямований на вирішення завдань роботи, має бути представлений в двох аспектах: 1) емоційна складова, що безпосередньо визначає особливості взаємодії особистості з часовим виміром; 2) компонент, що може репрезентувати супровідні емоційні феномени, які вказують на стани особистості в процесі формування часової перспективи. Отже, в рамках першого аспекту було залучено методику дослідження часової перспективи Зімбардо та Шкалу «Компетентність у часі» з Самоактуалізаційного тесту Шострома. Для вивчення другого аспекту було обрано: Тест емоційного інтелекту Холла; Шкалу диференційних емоцій К. Ізарда; Шкалу реактивної та особистісної тривоги Ч. Спілбергера; Фрайбурзький особистісний опитувальник; та Методику діагностики рівня соціальної фрустрації Вассермана. Опрацювання даних, що мають бути отримані на основі психодіагностики, вимагає залучення методів математичної статистики. Для

вивчення виразності показників часової перспективи та емоційної сфери було визнано доцільним використання описових статистик; для пошуку взаємозв'язку показників часової перспективи та емоційної сфери – кореляційний аналіз Спірмена; для класифікації досліджуваних на основі ставлення до майбутнього – кластерний аналіз методом к-середніх; для виявлення рівномірності розподілу показників виразності базових емоцій – Хі-квадрат (критерій Фрідмана).

3. Для вимушено переміщених осіб характерне відносно збалансоване сприйняття власної часової перспективи, за якої всі її компоненти, а саме – негативне минуле, гедоністичне сьогодення, майбутнє, позитивне минуле, фаталістичне сьогодення та компетентність у часі – проявляють себе помірно, хоча при цьому відзначається тенденція до зв'язування майбутнього з невизначеністю, спричиненою екстремальними умовами вимушеного переміщення. Відмінностей у часовій перспективі вимушено переміщених чоловіків та жінок не виявлено. Для даних осіб в цілому характерна і помірність у прояві емоційного інтелекту, базових емоцій, тривоги, невротичності, агресивності, емоційної лабільності, дратівливості, депресивності та соціальної фрустрації. При цьому найбільш виразними емоціями вимушено переміщених осіб є інтерес, гнів та подив; найменш інтенсивними – відраза та сором. Найвиразніша незадоволеність відчувається ними щодо таких аспектів життя, як житлові умови, образ життя та взаємовідносини з колегами. Найменш фрустрованими виявляються: стан речей у суспільстві, використання вільного часу та взаємовідносини з адміністрацією. Слід відзначити, що, у порівнянні з вимушено переміщеними чоловіками, у жінок більшою мірою виявляється прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючим соціумом і вищий рівень самокритичності.

4. Сприйняття вимушено переміщеними особами власного минулого у негативному світлі пов'язано зі зниженням їхньої самомотивації, здатності до керування своїми емоціями, виразності емоції інтересу, врівноваженості і відкритості; а також – зі зростанням емоцій гніву і презирства, тенденції до збільшення тривоги, як реактивної, так і особистісної, невротичності та

соціальної фрустрації в таких сферах, як: освіта, зміст роботи, взаємовідносини з друзями, використання вільного часу, проведення відпочинку і місце роботи. Сприйняття даними особами сьогодення з позицій гедонізму виявило зв'язок зі зростанням інтенсивності депресивності, товариськості, емоції гніву, фрустрації в таких сферах, як освіта, взаємовідносини з колегами та використання вільного часу; та – зі зниженням відкритості, здатності до керування власними емоціями і самомотивації. Орієнтація на майбутнє вимушено переміщених осіб пов'язана зі збільшенням виразності емоції інтересу, здатності до керування власними емоціями, самомотивації, тенденції до зменшення тривожних переживань у ситуативному та особистісному аспекті і товариськості; а також – зі зниженням невротичності, емоції презирства та незадоволеності житловими умовами. Сприйняття минулого як позитивного та приємного виявило прямий зв'язок з самомотивацією; а компетентність у часі – з емоційною обізнаністю. Сприйняття сьогодення вимушено переміщеними особами у фаталістичному ключі виявилось пов'язаним зі зростанням реактивної тривоги. Крім того вимушено переміщені особи, які мають високий рівень спрямованості на майбутнє, найбільшою мірою проявляють емоцію інтересу. Натомість особи зі слабкою орієнтацією на майбутнє найбільше демонструють такі емоції, як гнів та презирство.

Таким чином, гіпотезу нашого дослідження підтверджено. Було встановлено, що екстремальні умови вимушеного переміщення призводять до формування відчуття невизначеності в осіб, що опинилися в них. В свою чергу, це значною мірою погіршує їхні адаптаційні можливості та якість життя в цілому. На основі отриманих результатів можна формулювати рекомендації, згідно з якими позитивізація перебування в умовах вимушеного переміщення може здійснюватися через корекційну роботу здатності до планування майбутньої діяльності особистості, а також – через розвинення її толерантності до невизначеності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бикова С. В. Особливості емоційного інтелекту жінок та чоловіків. *Наука і освіта*. 2015. №10. С.126-130.
2. Богучарова О. І. Ткаченко Н. В. Копінг-стратегії як фактор "позитивної" адаптації вимушених мігрантів. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Психологія*. 2016. Вип. 22. С. 27-36.
3. Буковська О. О. Психологічний аналіз життєвої перспективи особистості у кризовий період. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2015. № 126. С. 17-21.
4. Гончар Ю. О. Різні підходи до вивчення емоційної сфери та особливості емоційного розвитку дітей. *Український вісник медико-соціальної експертизи*. 2015. № 4. С. 51-56.
5. Горбач Г. М. Життєвий шлях особистості як психологічна проблема. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія*. 2013. Т. 18, Вип. 22(1). С. 164-169.
6. Гуляєва А. С. Психологічні особливості вимушеного переселення. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський*. 2017. 37. С. 66-75.
7. Зелінська Я. Ц. Досвід корекції емоційної складової Я-образу вимушено переміщених осіб засобами арт-терапії. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1. С. 42-48.
8. Історія психології : від античності до початку ХХ століття : навч. посібник / Авт.-уклад. О. П. Коханова, 2016. НВП «Інтерсервіс». 235 с.
9. Кузьо Л.І. Зміст поняття «часова перспектива» як предмет психологічного аналізу. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. С. 39-51.
10. Кушнеров В. А. Особливості часової перспективи військовослужбовців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 2. С. 233-241.

11. Лазоренко Б. П. Технології реабілітації та реадaptaції вимушено переміщених осіб: досвід Чернігівської школи соціально-психологічної допомоги. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. Вип. 43. С. 82-94.
12. Львовичкіна А. М. Організація соціальної та психологічної допомоги біженцям і переселенцям. *Перспективита інновації науки*. 2022. №12 (17). С. 379-390.
13. Мальчикова Д. С., Ковальова К. І., Лозова Л. В. Вимушена зміна зайнятості та основні потреби внутрішньо переміщених осіб внаслідок воєнного конфлікту на Сході України та анексії Криму. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Географічні науки*. 2018. Вип. 8. С. 92-97.
14. Михайлишин У.Б. Теоретичний аналіз гендерних відмінностей у проявах компонентів емоційного інтелекту. *Challenges in science of nowadays: psychology and psychiatry*. 2020. №4. С. 120-124.
15. Новікова О. Ф., Шамілева Л.Л. Соціальна справедливість у процесах вимушеного переселення: оцінка та пріоритети досягнення. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 2. С. 109-120.
16. Павленко О. В. Формування життєвої перспективи в ситуації невизначеності. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7, Вип. 39. С. 232-241.
17. Плохих В. В. Зв'язок копінг-поведінки з переживаннями плину часу у студентів). *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2023. № 9. С. 72-93.
18. Плохих В., Супонєва Л. Психологічні захисти в організації часової перспективи студентів в умовах COVID–обмежень. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2021. № 3. С. 12-21.
19. Поворозник К. О. Психологічні особливості розвитку часової перспективи у студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 30. С. 540-550.

20. Саннікова О. П. Емоційність у структурі особистості. Одеса: Хорс, 1995. 334 с.
21. Токарева Н. М. Історія психології: від витоків до епохи Просвітництва : підручник для здобувачів освіти ступеня бакалавра освітньо-професійної програми 053 Психологія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2022. Частина І. 384 с.
22. Яворовська Л. М., Коноплянко Т. І. Особливості часової перспективи та самоствалення особистості в юнацькому віці. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2013. № 1065, Вип. 52. С. 61-64.
23. Яворовська Л. М., Хафізова Г. С. Теоретичний аналіз підходів до визначення часової перспективи особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2011. № 959, Вип. 46. С. 200-203.
24. Albuquerque J., Deshauer D., Grof P. Descartes' Passions of the soul-seeds of psychiatry? *J Affect Disord*. 2003. 76 (1-3). P. 285-291.
25. Bridges K.M.B. A genetic theory of the emotions. *The Pedagogical Seminary and Journal of Genetic Psychology*. Vol. 37. 1930. P. 514-527.
26. Cannon W. The James-Lange Theory of Emotions: A Critical Examination and an Alternative Theory. *The American Journal of Psychology*. 1927. 39 (1/4). P. 106–124.
27. Cannon W.B. Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear, and Rage: An Account of Recent Researches Into the Function of Emotional Excitement. FQ Legacy Books, 2010. 326 p.
28. Darwin C. R. The expression of the emotions in man and animals. London: John Murray. 1st edition, 1872. 321 p.
29. Fraisse P. Perception and Estimation of Time. *Annual Review of Psychology*. 1984. 35:1. P. 1-37.
30. Fraisse P. Psychologie du temps. Paris: Pres., Univ. France, 1957. 326 p.
31. Frank L. K. Time perspectives. *Journal of Social Philosophy*. 1939. 4, 293-312.

32. Frankl V. Man's search for meaning: an introduction to logotherapy. Boston : Beacon Press, 1992. 196 p.
33. Freud S. The Ego and the Id. In J. Strachey et al. (Trans.). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIX. London: Hogarth Press. 1923. P. 12-66.*
34. Gjesme T. On the concept of future time orientation: considerations of some functions' and measurements' implications. *International journal of psychology.* 1983. Volume18, Issue 1-4. P. 443-461.
35. Hall N. Positive Psychology and Emotional Intelligence. *Positive Psychology News Daily, NY (Editor S.M.). 2007. 10. P. 164-189.*
36. Hebb D. O. Emotion in Man and Animal: An Analysis of the Intuitive Processes of Recognition. *Psychological Review.* 1946. 53. P. 88-106.
37. Hoornaet J. Time perspective: theoretical and methodological considerations. *Psychol. Belgica.* 1973. Vol. 13, № 3. P. 265–294.
38. Izard C. E. The face of emotion (Century psychology series). Irvington Pub, 1993. 468 p.
39. James W. The principles of psychology, Vol. 1. Henry Holt and Co, 1890. 1393 p.
40. James W. What Is an Emotion? *Mind.* Vol. 9, №34. 1884. P. 188-205.
41. Kemper T. Power and Status and the Power-Status Theory of Emotions. *Handbook of the Sociology of Emotions.* Springer, Boston, MA, 2006. 508 p.
42. Lennings C. Optimism, Satisfaction and Time Perspective in the Elderly. *International journal of aging & human development.* 2000. 51. P. 167-81.
43. Lewin K. Defining the "field at a given time". *Psychological Review.* 1943. 50 (3). P. 292-310.
44. Nuttin J. Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1984. 412 p.
45. Nuttin J., Lens W. Future Time Perspective and Motivation : Theory and Research Method. Rev. ed. Leuven University Press ; Lawrence Erlbaum Associates, 1985. 367 p.

46. Plokhikh V. V. Limitation of psychological defense on the formation of students' time perspective. *Insight: the psychological dimensions of society*. 2022. 8. 3. 39-55.
47. Plokhikh V., Yanovskaya S., Bilous R. Psychological Defenses of Students in the Process of Experience of Time. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2023. 14(4). P. 138-156.
48. Priebe S., Jankovic Gavrilovic J., Bremner S., Ajdukovic D., Franciskovic T., Galeazzi G. M., Kucukalic A., Lecic-Tosevski D., Morina N., Popovski M., Schützwohl M., Bogic M. Psychological symptoms as long-term consequences of war experiences. *Psychopathology*. 2013. 46(1). P. 45-54.
49. Steiner C. Emotional literacy: Intelligence with a heart. CA: Personhood, 2003. 354 p.
50. Tomkins S. S., McCarter R. What and where are the primary affects? Some evidence for a theory. *Perceptual and Motor Skills*. 1964. 18. P. 119-158.
51. Wundt W. Grundriss der Psychologie. *Philosophical Review*. 1896. 5 (3). P. 331-332.
52. Zaleski Z. Personal future in hope and anxiety perspective. *Psychology of Future Orientation*. Lublin, 1994. P. 174-194.
53. Zimbardo P. G., Boyd J. N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. 77. P. 1271-1288.

АНОТАЦІЯ

Інна СОЛОМАЩУК – Емоційно-оцінний вимір часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб

Кваліфікаційна робота присвячена проблемі дослідження емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб. У дослідженні проведено теоретичний аналіз феноменів часової перспективи та емоційної сфери в умовах вимушеного переміщення. Розроблено програму методичного забезпечення емпіричного дослідження емоційно-оцінного виміру часової перспективи життєдіяльності вимушено переміщених осіб. Проведено психодіагностичну роботу, в якій взяли участь 68 респондентів, які є вимушено переміщеними особами, що знаходяться за межами України. Встановлено особливості організації часової перспективи та емоційних станів вимушено переміщених осіб, а також вивчено взаємозв'язок даних психологічних категорій. Підтверджено гіпотезу щодо того, що у вимушено переміщених осіб спостерігається зв'язок негативних емоцій з фаталістичним сприйняттям сьогодення та небажанням орієнтуватися на майбутнє.

Ключові слова: часова перспектива; емоційно-оцінний вимір часової перспективи; емоційна сфера; вимушено переміщені особи; емоції; компетентність у часі.

ABSTRACT

Inna SOLOMASCHUK – The temporal perspective`s emotional-evaluative measurement of the forcibly displaced persons` activities

The qualification work is devoted to the problem of researching the emotional and evaluative dimension of the time perspective of life activities of forcibly displaced persons. The research carried out a theoretical analysis of the phenomena of time perspective and the emotional sphere in the conditions of forced displacement. A program of methodical support for empirical research of the emotional and evaluative dimension of the time perspective of life activities of forcibly displaced persons has been developed. Psychodiagnostic work was carried out, in which 68 respondents, who are forcibly displaced persons outside Ukraine, took part. The peculiarities of the organization of the time perspective and emotional states of forcibly displaced persons were established, and the interrelationship of these psychological categories was also studied. The hypothesis was confirmed that in forcibly displaced persons there is a connection between negative emotions and a fatalistic perception of the present and unwillingness to focus on the future.

Keywords: time perspective; emotional and evaluative dimension of time perspective; emotional sphere; forcibly displaced persons; emotions; competence in time.